

* Punita Virani

** Dr. R.C. Jadeja

THE NEW DEVELOPMENT OF CAD IN EMBROIDERY

This paper aims to investigate the lots of existing innovative development in this century, Computerized Machine Embroidery, to serve as a kind of perspective for design industry in the imaginative and specialized utilization of embroidery. Embroidery takes an essential place in style configuration field. It frequently shows up on design things as stylish embellishments. In any case, embroidery is a period expending art that does not suitable for the quick creation timetable of the present design industry. It is accepted that Computerized Machine Embroidery is the answer for contemporary design to create inventive embroidery subtle elements in a controllable and proficient way. This paper give an overview of process of computerized machine embroidery.

Keyword: - Computerized Machine Embroidery, CAD (computer Aided Design), Contemporary design, Design industry and technological invention.

INTRODUCTION

When the products in pre-manufacturing stage are designed with the help of computer-based tools, it is termed as CAD or Computer-aided design. Sometimes the acronyms such as CADD or CAID are also used which stand for “Computer-aided design and drafting” and “Computer-aided Industrial Design” respectively. These terms are mostly used in the sectors related to the manufacturing of engineering goods. As far as textile industry is related, CAD is generally used for interpreting computerized designing. It includes both, software and sometimes special-purpose hardware.

Computer-aided design (CAD) is the use of computer systems to aid in the creation, modification, analysis, or optimization of a design. CAD software is used to increase the productivity of the designer, improve the quality of design, improve communications through documentation, and to create a database for manufacturing. CAD output is often in the form of electronic files for print, machining, or other manufacturing operations. The term CADD (for Computer Aided Design and Drafting) is also used.

Application of CAD

The textile designs are the original works of the designers. CAD helps them to visualize and see their imaginative design in final form without producing any sample swatch. Sometimes, The customers too provide ideas for designing according to their particular requirement. These are in the form of painted artwork or fabric samples and sometimes film negatives. The textile designers, with the help of CAD, convert them into workable designs. For this to be done, the sample is scanned with the help of either scanners or digital cameras and then they are edited to obtain the final design.

CAD Software

The usefulness of CAD has driven the market to produce specific softwares for different aspects of embroidery manufacturing. The embroidery designs are even available in home, expert, and professional versions. Precision cutting systems, cutting and plotting systems, pattern design, grading and marker making- you name it and there is a software for every textile related work- this is IT revolution in textile industry.

Digitizing Software

Digitizing Software allows the user to load scan an

* Research Scholar, Saurashtra University, Rajkot

** Asst. Prof. Department of Home Science, Saurashtra University, Rajkot

original artwork whether it is an image file or a vector file and then translate it into an embroidery design. Many automatic tools are available allowing the user to create high quality designs very quickly that run efficiently on the embroidery machine.

Embroidery digitization

Digitizing is the process that changes an image file into a workable embroidery file. Today embroidery is done by stitching machines that must have a proper embroidery format to complete the task. Many types of formats are available. These can be classified into two groups: Bitmap art & Vector art types.

Bitmap Artwork is very common through out the Internet. The definition of bitmap is: "The method of storing information that maps an image pixel, bit by bit". Bitmap image are simply pixels or dots used to create an image. Bitmaps are very good for websites. However, they are not very useful in print work as they cannot be resized with efficiency. Jpeg is a common format for bitmap artwork.

Vector Artwork is a much more recent technology. The definition of vector artwork is: "Artwork that uses a mathematical language to describe color, shape, and placement information of the individual components of an image". Vector uses math to create its images. Therefore it can resize an image and can make it smaller or longer without losing its quality. This makes vector the perfect medium for print work as a single original design of artwork can be used for business cards as well as for billboards. EPS is a common format for vector artwork.

Vector artwork is preferred in the embroidery image as it can be imported into the digitizers software very easily. All images - bitmap or vector - must be manually converted into a stitch file. A stitch file actually contains the stitch patterns and thread colors for the sewing. This process is called digitizing.

The new development of Modern Embroidery Machine

Sewing had been an age old activity. As man is creative and innovative by nature, he learnt to decorate his sewn clothes too. From hand embroidery to simple manual embroidery machines and ultimately to commercial computerized embroidery machines, these embroidery machines have come a long way.

The modern embroidery machines are the improvised forms of the sewing machine. Some of them are for embroidery only and some other machines are a combination of embroidery and sewing.

Innovations in Embroidery Machines manufacturing

During its long period of existence, newer types of embroidery machines have been introduced. Everyday new features are being added to these machines to keep up with the requirements of the end users. The most important factors that are considered while improvising these machines are their adaptability and ease of use. Computerized machines with software applications, automatic re-threading, artistic embroidery designs, and good storage memory have all been introduced in the modern embroidery machines and more advanced features are being added regularly. Two types of embroidery machines, Chenille Machines and Multihead Embroidery Machines, are the most used embroidery machines which are in much demand these days.

Chenille Embroidery Machines

Historically, chenille embroidery has had many applications in decorating fabrics. From delicate work of lace to commonly recognized emblems and letters sewn on letterman's jackets, chenille is that form of embroidery which is recognized by almost all. Shifting from hand stitched patterns, the chenille embroidery became industrialized with the lockstitch sewing machine. These machines could produce both - chenille stitches, also known as moss stitches, and chain stitches by using only one thread for both types of stitches. Variations of these machines were developed for taping, cording and sequins as well as machines with two needles for four thread stitching. All these machines still required skilled manual labor. With growing demands, the chenille embroidery machines manufacturers went on to support research for developing such machines that could mass produce and that required lesser skills. The efforts resulted in production of chenille machines with various mechanical functions controlled by pulse motors. Looper drive, Z-axis drive (needle and looper synchronization), and ATH (automatic thread trimming) – all these functions were driven by pulse

motors in the new electronic chenille machines. Recent developments in the field of digitized software for embroidery market, certain very sophisticated and easy to use software for chenille work have been introduced. Electronic machines and software combined, are at work to satisfy the growing demands of the customers who want very fine works of embroidery.

Multi-Head Embroidery Machines

As the name suggests, the multi-head embroidery machines have many heads ranging in number from two to eight heads and the number of needles may go as far as twelve or more. They are intended for larger sew areas. In some of these machines, the multi-head systems stitch independently so that each of the heads can be configured for handling different patterns. They are all networked by a single computer. These machines have a greater embroidery speed. Some of the modern multi-head embroidery machines have speed at 1500 stitches per minute. Some of the newly introduced machines have small cylindrical arm that makes it convenient for sewing small areas such as pockets, kid's garments, golf club covers, and a large variety of caps and such other smaller items. These types of machines are ideal for both multi variety small- lot production and small variety large-lot production.

In fact, the multi-head embroidery machines have revolutionized the embroidery industry by providing such advanced features that can simultaneously manufacture quality products in shorter period of time thus giving a boost to the whole embroidery industry.

Conclusion

This paper has introduced the development process of CAD technology and its future direction of growth. It has also proposed an intelligent artificial neural network embroidery CAD system, which emphasizes the humanity, automation, and integration of the design. It support self teaching, self organization, self adapting, self correcting and pattern recognition, automatic acquisition of knowledge and other technologies. The methods used have been also studied in many other fields. At present the system still exist such problem as numerous calculation, poor simulation effect of the

embroidery with complex structure. In embroidery area, the development and application of three dimensional CAD still lag behind other fields. To achieve the conversion from two dimensional to three dimensional embroidery CAD, a lot of problem should be solved such as the fabric texture and dynamic performance, three dimensional reconstruction ,and flexible surface modeling. the future direction of development of embroidery CAD and has good prospect for future growth.

REFERENCE

- ⇒ Betty Barnden (Author) (2003). The Embroidery Stitch Bible, Krause Publications, ISBN 9780873495103.
- ⇒ C&T Publishing (2004), All About Machine Arts, ISBN 9781571202277.
- ⇒ Deborah Jones, Machine Embroidery on Difficult Materials (Book & CD Rom), Krause Publications, ISBN 0896896544.
- ⇒ Gray, Stephen. (1998). CAD / CAM in embroidery and textile. Gower publishing Limited.
- ⇒ Hypothermia Construction Techniques. Vol. 6 (114), pp.64-65.
- ⇒ Jeanine Twigg (2001). Embroidery Machine Essentials: How to Stabilize, Hoop and Stitch Decorative Designs, Krause Publications, ISBN 9780873419994 (There are several companion books from the same author).
- ⇒ Jiang, Zongli. (2001). Introduction to Artificial Neural Network. Higher Education Press.
- ⇒ John Deer (2007)., Digitizing Made Easy: Create Custom Embroidery Designs Like a Pro, Krause Publications. ISBN 0896894924
- ⇒ Linda Miller (2010). Creative Machine Embroidery, A&C Black. ISBN 1408103982.
- ⇒ Linda Turner Griepentrog, Rebecca Kemp Brent (2006). Machine Embroidery Wild & Wacky, Krause Publications.
- ⇒ Van Holmes (2008). Encyclopedia of Machine Embroidery, Anova Batsford, ISBN 9781906388188.

* Megha Joshi

Arts (Economics)

Research Zone India

Vol 5

Issue - (2)

March- 2017 Page : 4 - 6

ISSN 2319 - 8168

બાગાયતી પાકોમાં સંગ્રહ વ્યવસ્થા અને વેચાણવ્યવસ્થાનું આર્થિક વિશ્લેષણ - (ભરૂચ જિલ્લાના સંદર્ભમાં એક અભ્યાસ)

પ્રસ્તાવના :

વિશ્વના મોટાભાગના વિકાસ પામતા દેશોમાં મોટા ઉપખંડ જેવું દક્ષિણ એશિયાનું વિકાસ પામતું અને વિશ્વનું સૌથી મોટું લોકશાહી રાષ્ટ્ર એટલે ભારત. ભારત એ વિવિધ ભૌગોલિક પ્રદેશો, કુદરતી સંપત્તિઓ, ધર્મો, જાતિઓ, સંસ્કૃતિઓ તથા અનેકવિધ સામાજિક, આર્થિક પ્રવૃત્તિઓનો સમન્વય ધરાવતો ધર્મનિરપેક્ષ રાષ્ટ્ર છે. જે વર્તમાન સમયમાં ચીન પછી બીજા નંબરનું માનવ સંશોધન ધરાવે છે. વર્તમાન સમયમાં કૃષિ એ જીવનનિર્વાહનું સાધન છે. આ ઉકિત સમયે સમયે વધુ પરિપક્વ થતી જાય છે. એટલું જ નહિ તે માત્ર આર્થિક દષ્ટિકોણથી જ નહિ પરંતુ જીવનધોરણની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવાનું અનિવાર્ય સાધન છે. વધતી જતી વસ્તીને અન્નનો પુરવઠો જ યોગ્ય પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત ન થાય તો વસ્તી હયાતીમાં રહે ખરી ? અને યોગ્ય જીવનની ગુણવત્તા અને માનવવિકાસ આંક ઉંચો લાવવાના ઉદ્દેશ્ય માત્ર સ્વપ્નવત જ બની જાય કારણ માનવજીવનને સારૂ સ્વાસ્થ્ય યોગ્ય માનસિક ખીલવાણી, યોગ્ય કાર્યશક્તિ, માત્ર અન્ન દ્વારા સાર્થક કરી શકાય અને તે માટે ખેતી એ એક અનિવાર્ય અંગ છે.

સંશોધન વિષયની પસંદગી :

સમગ્ર પૃથ્વી કોઈ જડ વસ્તુનો સરવાળો નથી પંચમહાભૂતોમાં પ્રદર્શિત થતુ નૃત્ય છે. એક તાલ છે એક લય છે. એક રિધમ છે. આંતરસંબંધોનું અને આંતરગુંથણીનું એક તંત્ર છે. આ સમજ થકી આપણો મંત્ર એ છેવાડાના માણસને ઓછામાં ઓછી ખલેલ પહોંચાડવા માટેનો હોવો જોઈએ કોઈપણ પ્રકારની મુશ્કેલી અનુભવાય તો આ મંત્ર દ્વારા છેવાડાના માણસને યાદ કરી લેવો જોઈએ. એવું ગાંધીજીનું મંતવ્ય છે. છેવાડાનો માણસ એટલે ખેડુત. જે અન્ન ઉત્પાદન કરવાનું મહત્વનું કાર્ય કરે છે. એના માટે ખેતીક્ષેત્ર એ જીવનનિર્વાહનું સાધન છે. હવે વર્તમાન સમયમાં ખેતીનું વાણિજ્યકરણ થવાથી ચીલાચાલુ ખેતીને બદલે પરિવર્તનશીલ અને હરિફાઈયુક્ત ખેત ઉત્પાદન જરૂરી બન્યું છે. આથી જ કૃષિક્ષેત્રમાં બાગાયતી પાકો એ રાજકીયક્ષેત્રે રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે અને વૈશ્વિકક્ષેત્રે ખૂબ જ મહત્વનું સ્થાન મેળવી રહ્યા છે. તેથી ખેડુતોએ પણ પોતાને આર્થિક રીતે વધુમાં વધુ લાભ થાય અને પોતાનું જીવનધોરણ ઉચ્ચ

કેવી રીતે આવે એ માટેના પ્રયત્નો કરવા જોઈએ એ માટે ખેડુતે પોતાના વિસ્તારનું ભૌગોલિક સ્થાન, જમીન બંધારણ, પિયત સુવિધાની પરિસ્થિતિ, સંગ્રહવ્યવસ્થાની બાબતો ચોકકસ રીતે જાણી બાગાયતી પાકોનું ઉત્પાદન કરવું જોઈએ. આ બાબત ખેડુત માટે ખૂબ જ લાભદાયક સાબિત થઈ શકે છે.

સંશોધનનું શીર્ષક :

પ્રસ્તુત સંશોધન અભ્યાસનું શીર્ષક નીચે મુજબ છે.

"બાગાયતી પાકોમાં સંગ્રહવ્યવસ્થા અને વેચાણવ્યવસ્થાનું આર્થિક વિશ્લેષણ (ભરૂચ જિલ્લાના સંદર્ભમાં)

સંશોધનનું કાર્યક્ષેત્ર :

પ્રસ્તુત સંશોધન અભ્યાસ ભરૂચ જિલ્લાના બાગાયતી પાકોમાં ફળ પાકનું વધારે ઉત્પાદન કરતા તાલુકા પુરતો મર્યાદિત હતો.

સંશોધન અભ્યાસના હેતુઓ :

- (૧) બાગાયતી પાકોમાં વિસ્તાર, ઉત્પાદન તથા ઉત્પાદકતા તપાસવી.
- (૨) બાગાયતી પાકોનું ખર્ચ-લાભ વિશ્લેષણ તપાસવું.
- (૩) બાગાયતી પાકોમાં પાક-તરાહમાં આવેલ ફેરફારો અભ્યાસ કરવો.
- (૪) બાગાયતી પાકોની સંગ્રહવ્યવસ્થાનો અભ્યાસ કરવો.
- (૫) બાગાયતી પાકોની વેચાણવ્યવસ્થાનો અભ્યાસ કરવો.

સંશોધન અભ્યાસની પરિકલ્પનાઓ :

સંશોધન અભ્યાસની પરિકલ્પનાઓ નીચે પ્રમાણે હતી.

- (૧) નાના અને સીમાંત ખેડુત કુટુંબની સરખામણીમાં મોટા ખેડુત કુટુંબમાં ફળપાકનું ઉત્પાદન વધારે જોવા મળે છે.
- (૨) પરંપરાગત પાકોની તુલનામાં બાગાયતી પાકમાં ફળપાકનું વેચાણ જલ્દી થાય છે.

સંશોધન અભ્યાસની મર્યાદાઓ :

- પ્રસ્તુત અભ્યાસ ગુજરાત રાજ્યના ભરૂચ જિલ્લાના વધારે ફળપાક કરતાં મુખ્ય મુખ્ય તાલુકા જેમાં ભરૂચ, અંકલેશ્વર, ઝગડીયા, વાલીયા અને નેત્રંગ પુરતો મર્યાદિત હતો.
- પ્રસ્તુત સંશોધન કાર્ય માટે ખેડુતો દિવસે ખેતરે જતા હોવાથી માહિતી મેળવવામાં થોડો વધુ સમય લાગ્યો.

* Ph.D. Student, Maharaja Krishnakumarsinhji Bhavnagar University, Bhavnagar

સંશોધન અભ્યાસની પદ્ધતિ :

પસંદ કરેલ સંશોધન અભ્યાસ પ્રાથમિક તેમજ ગૌણ માહિતી પર આધારિત હોવાથી પ્રશ્નાવલી દ્વારા પ્રાથમિક માહિતી મેળવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હતો. જેમાં જિલ્લાના ૯ તાલુકામાંથી ૫ તાલુકા જે પસંદ કરવામાં આવ્યા છે. તેમાં ૭૭૭ ખેડુતોનો સમાવેશ થાય છે. જે બાગાયતી પાકોમાં ફક્ત ફળપાકનું જ ઉત્પાદન કરતા હતા. અહિં મારા સંશોધનની અભ્યાસ પદ્ધતિમાં સમષ્ટિમાંથી સ્તરીત નિદર્શન પદ્ધતિ દ્વારા નિદર્શન પસંદ કરવામાં આવ્યા છે. જેમાં સમષ્ટિ તરીકે કુલ ૭૭૭ ખેડુતોનો સમાવેશ થાય છે. તે પૈકી ખેડુત સ્તર પ્રમાણે સીમાંત નાના અને મોટા ખેડુતોની સંખ્યા અનુક્રમે ૧૫૭, ૧૨૯ અને ૪૯૧ જેટલી છે. તેમાંથી ૨૦ ટકા પ્રમાણે ખેડુતોને નિદર્શ તરીકે લીધા હતા. એમાં સીમાંત ૩૧, નાના ૨૬ અને મોટા ખેડુતો ૯૮ આમ કુલ ૧૫૫ ખેડુતોની પસંદગી કરવામાં આવી છે. (ખેડુતોના પ્રકારનું વર્ગીકરણ કોષ્ટક પ્રકરણ અભ્યાસમાં બતાવવામાં આવેલ છે.)

પ્રસ્તુત સંશોધન અભ્યાસ માહિતી પણ આધારિત હતો. આ માટે માહિતી એકત્રીકરણ નીચે મુજબ કરવામાં આવેલ હતું.

સૌ પ્રથમ ભરૂચ જિલ્લામાં બાગાયતી ફળ પાકનું ઉત્પાદન કરતાં તાલુકા પસંદ કરવામાં આવ્યા. જેમાં વધારે ફળ પાકનું ઉત્પાદન થતું હોય તેવા તાલુકા અને મુખ્ય મુખ્ય ગામો પસંદ કરવામાં આવ્યા. પસંદ કરેલા તાલુકામાં મુખ્યત્વે ઝગડીયા, નેત્રંગ, વાલીયા, અંકલેશ્વર અને ભરૂચનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો. ઝગડીયા તાલુકામાં કેળાનું ઉત્પાદન કરતાં મુખ્ય ગામો જેમાં ભાલોદ, ઉમલ્લા, આશા, પાણેપી, ઈન્દોર, મોટાવાસણા, વેલુગામનો સમાવેશ થાય છે. આ બધા ગામોમાં કેળાનું સૌથી વધારે ઉત્પાદન ભાલોદ ગામમાં થતું જોવા મળે છે. નેત્રંગમાં પઠાર, કેલ્વીકુવા, કબોડીયા, ચાસવડ, કબીરગામનો સમાવેશ થાય છે. વાલીયા તાલુકામાં મુખ્યત્વે ઈટકલા, ડહેલી, ભરાડીયા અને ગુંદિયા ગામનો સમાવેશ થાય છે. અંકલેશ્વર તાલુકામાં જુના બોરભાઠા, કાંસીયા, છાપરા, માંડવા, ગોવાલી અને દીવા ગામનો સમાવેશ થાય છે અને ભરૂચ તાલુકામાં શુકલતીર્થ, મંગલેશ્વર અને નિકોરા ગામનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ મુખ્ય ગામોની પસંદગી કરવાનું કારણ એ છે કે તેમાં વધારે પ્રમાણમાં ફળપાકનું ઉત્પાદન થતું જોવા મળે છે.

તારણો :

પ્રસ્તુત શોધ નિબંધના અભ્યાસમાં ફલિત થયેલા તારણો આ મુજબના હતા.

- આ અભ્યાસ માટે પસંદ કરાયેલા જિલ્લામાંથી પાંચ તાલુકાની પસંદગી કરવામાં આવી હતી. જેમાં ભરૂચ, ઝઘડીયા, અંકલેશ્વર, વાલિયા અને નેત્રંગ તાલુકાનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો.
- પસંદગી પામેલ પાંચ તાલુકામાંથી ૧૫૫ ખેડુતોની પસંદગી કરવામાં આવી હતી. જેમાં મોટા ખેડુત ૯૮ અને નાના ખેડુત

૨૬ અને સીમાંત ખેડુત ૩૧ જેટલા જોવા મળ્યો હતો આંકડો જોતા જણાય છે કે બાગાયતી ફળપાકોનું ઉત્પાદન કરવા માટે મોટા ખેડુત વધારે પ્રમાણમાં રોકાયેલા હતા. આનું મુખ્ય કારણ એ છે કે ફળપાકનું ઉત્પાદન કરવા માટે શરૂઆતનું મુડીરોકાણ અને ભાવ ન મળે એવી આકાંક્ષાથી ખેતી કરવાની હોય છે. કહેવત મુજબ "કેળા કેરી ને કાંદા ના ખેડુત પરે માંદા" નાશવંત વસ્તુ હોવાને લીધે એનું ઉત્પાદન થયા બાદ તરત જ વેચાણ માટે મૂકી દેવાતું હોવાથી નાના ખેડુતો અને સીમાંત ખેડુતો આ જોખમ ઉઠાવવા સક્ષમ હોતા નથી. ઉપરાંત નાના અને સીમાંત ખેડુતો સિંચાઈ માટે નર્મદા નદી પર આધાર રાખે છે. પરંતુ વર્તમાન હકીકત એ છે કે સરકારની ભવિષ્યની યોજનાઓ સાર્થક કરવા માટે હાલમાં સરદાર સરોવરનું પાણી નર્મદા નદીને આપવામાં આવતું ન હોઈ જેના કારણે અરબી સમુદ્રનું પાણી નદીમાં આવતા તે ખારાશવાળુ થયું હોવાથી જમીન બિનફળદ્રુપ બનતી જાય છે અને ખેડુતો નિરાશ થયા છે.

- પસંદ કરેલા ૧૫૫ ખેડુતોમાંથી ૧૦૫ પુરૂષની સંખ્યા અને ૫૦ સ્ત્રીઓની સંખ્યા જોવા મળે જે જોતા કહી શકાય કે મહિલાઓ પણ બાગાયતી ફળપાકના ઉત્પાદનમાં રસ લે છે.
- અભ્યાસક્ષેત્રમાં બાગાયતી ફળપાક તરીકે કેળાં અને પપૈયાના પાકને વધુ મહત્વ આપવામાં આવે છે.
- અન્ય પાકોનું ઉત્પાદન કરતા ખેડુત કુટુંબોમાં ફળપાકના ઉત્પાદન કરતાં ખેડુતોનું આર્થિક તેમજ શૈક્ષણિક સ્તર ઉચુ જોવા મળે છે.
- બાગાયતી ફળપાક માટે સંગ્રહ વ્યવસ્થા ખેડુત પાસે ઉપલબ્ધ ન હોવાને કારણે પાકને સીધા વેચાણ માટે લઈ જવામાં આવતો હોવાથી વેચાણ ખર્ચ લાગુ પડતો નથી.
- બાગાયતી ફળપાકના વેચાણ માટે વેપારી તેમજ મધ્યસ્થીની આખી સાંકળ અને મજૂરોનું પ્રમાણ વગેરે જોતા કહી શકાય કે ખેડુતો કરતાં વેપારીઓ બમણો ભાવ મેળવે છે.
- બાગાયતી ફળપાકમાં થતા રોગો સામે નિયંત્રણ મેળવવા માટે ખેડુતો જંતુનાશક દવાઓનો પુરતા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરે છે. જેથી ઉત્પાદનમાં નુકશાન થવાની સંભાવના ઓછી જોવા મળી.
- રાસાયણિક ખાતરનો વપરાશ પણ કરવામાં આવે છે.
- બાગાયતી ફળપાકોમાં વપરાતા છાણિય ખાતરનો વપરાશ ગામની ખેતીમાં વધુ હોવાથી બીજા નજીકના ગામમાં છાણિયું ખાતર મેળવવા જવું પડે છે. તદુપરાંત ખેડુત કુટુંબોમાં અમુક અંશે આનુષંગિક વ્યવસાય તરીકે પશુપાલન પણ હોવાથી છાણિયા ખાતરની ઉપલબ્ધી સરળતાથી થઈ રહે છે.

સારાંશ :

- વધુ ઉત્પાદનની દૃષ્ટિએ બાગાયતી ફળપાકમાં કેળા અને પપૈયા

ખૂબ જ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે અને આ ફળપાકનું ઉત્પાદન કરતાં ખેડુત કુટુંબો વધુ ઉત્પાદન મેળવે છે.

- અભ્યાસક્ષેત્રમાં ખેડુત કુટુંબો ફળપાકના ઉત્પાદન સાથે વર્ષોથી સંકળાયેલા હોવાથી આ ક્ષેત્રમાં તેમનો અનુભવ ચોક્કસ અને દિશાપ્રેરક બની રહે છે.
- પસંદ કરેલ ખેડુત કુટુંબો ફળપાકના ઉત્પાદનની પદ્ધતિની માહિતી રેડિયો, ટેલીવિઝન, સમાચારપત્રો, જાહેરાતો, સામાયિકો, કૃષિરથ, કૃષિશિબિર, કૃષિ મેળા વગેરે પ્રચાર પ્રસારના માધ્યમ દ્વારા મેળવે છે.

પરિકલ્પનાની ચકાસણી :

(૧) પરંપરાગત ધાન્ય પાકની તુલનામાં ફળપાકના ઉત્પાદનની પસંદગીમાં ખેડુત કુટુંબો વધુ આવક મેળવે છે.

આ પરિકલ્પનાનો અહીં સ્વીકાર થાય છે કારણ કે પ્રસ્તુત અભ્યાસ ક્ષેત્રમાં વિસ્તાર અને જમીન ફળપાકના ઉત્પાદન માટે અનુકૂળ છે. ઉપરાંત પિયતની સુવિધા મોટા ખેડુતો પાસે હોવાને લીધે ઉત્પાદન વધુ થાય છે અને ઉત્પાદનનો સમયગાળો પરંપરાગત ધાન્ય પાકની તુલનામાં ઓછો હોવાથી ઉત્પાદન જલ્દી થાય છે અને તે સમયે યોગ્ય ભાવ પ્રવર્તમાન હોય તો તેઓ વેપારી પાસેથી ભાવ લઈ આવક મેળવે છે.

(૨) નાના અને સીમાંત ખેડુત કુટુંબની સરખામણીમાં મોટા ખેડુત કુટુંબોમાં ફળપાકનું ઉત્પાદન વધારે જોવા મળે છે.

સૂચનો :

- બાગાયત ક્ષેત્રમાં નફો મેળવવા માટે અને અછતવાળા સાધનો વધુ કાર્યક્ષમ ઉપયોગ કરવા માટે આયોજન કરવું જરૂરી છે. વળી ફળપાકના ઉત્પાદનમાં સફળતા મેળવવા માટે વ્યવસ્થિત આયોજન આવશ્યક બાબત છે. આયોજનમાં મુખ્યત્વે સમયસર ખેતર ખેડવા, સમયસર ખાતર આપવું, યોગ્ય સમયે પાણી આપવું, જંતુનાશક દવાનો યોગ્ય સમયે જરૂર પુરતો ઉપયોગ કરવો વગેરે બાબતોનું ખાસ ધ્યાન રાખવું જરૂરી છે. ખેતીક્ષેત્રના ઓજારો અને નાણા વગેરેનું પણ યોગ્ય આયોજન કરવું જોઈએ.
- વધતી જતી વસ્તી અને ઉદ્યોગની જરૂરિયાત માટે ખેત ઉત્પાદન વધારવાની તાતી જરૂરિયાત છે. ગુજરાત સરકાર દ્વારા કૃષિક્ષેત્રે સમૃદ્ધિ લાવવા માટે અથાગ પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે. જેવા કે કૃષિ મહોત્સવ, કૃષિ રથ, કૃષિ શિબિરો વગેરેમાં કૃષિ તજજ્ઞો પાસેથી ખેડુત ખેતી વિષયક વિશેષ માહિતી સભર જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. ખેડુતોને સરકાર દ્વારા કરવામાં આવતા આવા કાર્યક્રમોથી સુધારેલ બિયારણ, જંતુનાશક દવાઓ અને રાસાયણિક ખાતરનો વપરાશ ક્યાં અને કેટલા પ્રમાણમાં કરવો? તેની માહિતી આપવામાં આવે છે. પરંતુ તેમાં વધુમાં વધુ ખેડુતો માહિતી મેળવે તથા મેળવેલ માહિતીનો અમલ કરે તે દિશામાં નકકર પ્રયત્નોની તાતી જરૂરિયાત છે.

ખેત ઉત્પાદન વધારવા માટેના સૂચનો :

- જમીનનું ખેડાણ યોગ્ય સમયે કરવું છોડ અને બીજની પસંદગી પર ખાસ ધ્યાન આપવું પાકની વાવણી યોગ્ય સમયે કરવી, પાકને પાણી, જંતુનાશક દવાઓ, રાસાયણિક / દેશી ખાતર યોગ્ય પ્રમાણમાં અને યોગ્ય સમયે આપવું.
- રેડીયો તથા ડી.ડી. ૧૧ અને ડી.ડી ૧ પર પ્રસારિત થતા કૃષિદર્શન અને ગ્રામ જગત કાર્યક્રમો સાંભળવા જોવા તથા જરૂરિયાત લાગે તો ૫૧૧૫ ટેલીફોન નંબરનો ઉપયોગ કરી યોગ્ય જાણકારી મેળવવી.
- કૃષિ મેળવામાં જવું, કૃષિ શિબિરમાં ભાગ લેવો, ગ્રામ સેવકના સંપર્કમાં રહેવું તેમજ કૃષિ વૈજ્ઞાનિકોના સતત સંપર્કમાં રહેવું

ખેડુતોની આવકમાં વધારો કરવાના સૂચનો :

- પ્રસ્તુત અભ્યાસક્ષેત્રમાં ફળપાક સિવાયના ધાન્ય, કઠોળ અને રોકડિયા પાકોમાં જે ચીજ વસ્તુની બજારમાં વધુ માંગ હોય તે જ વસ્તુનું વાવેતર કરવું જોઈએ. જેથી યોગ્ય ભાવ મળે તો આવકમાં વધારો થઈ શકે છે. ઘણી વખત એવું જોવા મળે છે કે ચાલુ વર્ષે જ ચીજવસ્તુના ભાવ વધારે હોય તે ચીજવસ્તુ પછીના વર્ષે ખેડુતો મોટા પ્રમાણમાં વાવે એટલે ભાવ તળિયે જતા રહે છે. આથી ખેડુતોએ ચીજવસ્તુની માંગ અને બજારભાવ જાણી પાકનું વાવેતર કરવું જોઈએ.
- ખેડુતોએ પોતાની ખેતપેદાશનું વેચાણ સ્થાનિક વેપારીને ન કરતાં ખેતપેદાશોના માર્કેટિંગ યાર્ડમાં કે સહકારી મંડળીમાં કરવું જોઈએ.
- કૃષિ સાહિત્યનું પ્રકાશન કરવું અને સાહિત્યને ખેડુતના હાથમાં વિના મૂલ્યે મળે તેવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ.
- ઓન લાઈન મલ્ટી મિડિયા લાઈબ્રેરીની મદદથી ગ્રામીણ ખેડુતોને પુસ્તકો, દસ્તાવેજો તથા વિડિયો કેસેટ્સ જેવી સામગ્રી ઉપલબ્ધ કરાવી શકાય છે.
- બાગાયતી ફળપાકો વધારે આવક આપે છે. રોજગારીની તકોમાં વધારો કરી સ્થિરતા લાવે છે. વધુ પોષણક્ષમતા ધરાવે છે. પર્યાવરણની જાળવણીમાં મદદરૂપ સાબિત થાય છે. તેથી ખેડુતોને તેના વાવેતર માટે યોગ્ય માર્ગદર્શન મળી રહે તે જોવું જોઈએ.

* Amit Galani

Arts (Economics)

Research Zone India

Vol 5

Issue - (2)

March- 2017 Page : 7 - 8

ISSN 2319 - 8168

ભારતમાં ઓપરેશન ફલ્ડ યોજનાનો એક અભ્યાસ

ભારત દુનિયાનાં અન્ય દેશોની સરખામણીમાં સૌથી વધુ દુધ ઉત્પાદન કરતો દેશ છે. ઈ.સ ૨૦૦૮-૦૯ માં ૧૦૪.૮ મિલીયન ટન જેટલું સૌથી વધુ દુધ ઉત્પાદન ભારત દેશનું નોંધાયેલ હતું (www.nddb.nic.2006) NDDB દ્વારા થયેલા સંશોધન પ્રમાણે દુનિયામાં વાર્ષિક દુધ ઉત્પાદનમાં ૧% નો વધારો નોંધાયો હતો, જ્યારે ભારતમાં ૪% નો વધારો નોંધાયો હતો. ઈ.સ ૨૦૦૮-૦૯ માં દુધ ઉત્પાદનમાંથી લગભગ ૭૫,૦૦૦ કરોડ રૂપિયાની આવક થઈ હતી. ભારત માત્ર દુધ ઉત્પાદનનાં જથ્થાની દ્રષ્ટિએ જ નહિ પરંતુ દુધની ગુણવત્તાની બાબતે પણ આગળ પડતો દેશ છે.

ભારત સરકાર દ્વારા World Food Programme ની મદદથી દુધના બજાર તથા ડેરી વ્યવસાયના વિકાસ માટે એક સહાય યોજના તૈયાર કરવામાં આવેલ. જે ઓપરેશન ફલ્ડ તરીકે ઓળખાય છે. આ યોજના હેઠળ ભારતના મુખ્ય મહાનગરો જેવા કે મુંબઈ, કોલકાતા, દિલ્હી તથા બેંગ્લોરની દુધની અછત દૂર કરવા ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર તથા ઉત્તરપ્રદેશમાંથી દુધ એકત્ર કરી મિલ્કગ્રીહ યોજના મારફતે દુધ પુરું પાડવાનું આયોજન કરવામાં આવેલું હતું. હાલમાં આ યોજના ભારતના ૨૦ રાજ્યો તથા બે કેન્દ્રશાસીત પ્રદેશોમાં કાર્યરત છે. ગુજરાતમાં તેનો પ્રારંભ ઈ.સ ૧૯૭૦ થી થયો હતો.

ઓપરેશન ફલ્ડ યોજનાના હેતુઓ :

- દુધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીઓ ગ્રામીણ વિસ્તારમાં ઉભી કરવી.
- દુધ એકત્રિત કરવું, તેની પ્રક્રિયા કરવી, વેચાણ કરવું, કેન્દ્રસ્થ ડેરી સ્તરે દુધ ઉત્પાદનનો વિકાસ કરતી સેવાઓ માટે ભૌતિક અને સંસ્થાકીય માળખું પુરું પાડવું.
- દુધાળુ ગાયો તથા ભેંસોની દુધ ઉત્પાદન ક્ષમતામાં વૃદ્ધિ કરી તેનું યોગ્ય જતન કરવું.
- સરકારશ્રીની પશુ સંવર્ધનની નીતિ અનુસાર સંવર્ધન કાર્યક્રમોમાં સફળતા મળે એવા પગલાં ભરવા, કે
- જેથી બિન-ઉત્પાદક જાનવરોની ઉત્પત્તિ ઘટે અને સારા દુધાળા જાનવરોની સંખ્યા વધે.
- અત્યાર સુધીમાં ઓપરેશન ફલ્ડ યોજનાના ત્રણ તબક્કાઓ અમલમાં મુકાયા છે.

ઓપરેશન ફલ્ડ તબક્કો-૧ (૧૯૭૦-૮૧) :

હેતુઓ :

- કર્ણાટક, રાજસ્થાન અને મધ્યપ્રદેશમાં દુધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીઓ ઉભી કરવી.
- દુધ એકત્રિત કરવું, વેચાણ કરવું અને કેન્દ્રસ્થ ડેરી સ્તરે દુધ ઉત્પાદનનો વિકાસ કરતી સેવાઓ માટે ભૌતિક અને સંસ્થાકીય માળખા પુરા પાડવા.
- શહેરી ડેરીઓ સ્થાપવી અને તેને દુધના પુરવઠા માટે ગ્રામીણ સહકારી મંડળીઓ સાથે જોડાણ કરી આપવું.

યોજના પુરી થતાં આણંદ પદ્ધતિ (Anand Pattern) થી ૧૩,૩૦૦ જેટલી ગ્રામ કક્ષાની દુધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીઓ શરૂ થવા પામી હતી. જીલ્લા કક્ષાના ૧૭ જેટલા ડેરી પ્લાન્ટ સ્થપાયા. શિયાળની ઋતુમાં વધુમાં વધુ દૈનિક ૩૪ લાખ લીટર દુધ એકત્ર થયું. જ્યારે વાર્ષિક સરેરાશ દૈનિક ૨૮ લાખ લીટર જેટલું એકત્ર કરવામાં આવ્યું હતું. આમ દુધના ઉત્પાદનમાં ૫૦% વધારો થયો. ઓપરેશન ફલ્ડ યોજના-૧ કાર્યક્રમના અમલમાં કુલ રૂ. ૧૧૬.૫૪ કરોડનું રોકાણ થયું.

ઓપરેશન ફલ્ડ તબક્કો-૨ (૧૯૮૧-૮૫)

હેતુઓ :

- આણંદ પેટર્નની પ્રતિકૃતિઓ સફળતાપુર્વક ઉભી કરવી.
- ત્રણ સ્તરનું સહકારી માળખું રચવું.

આ યોજનાનો સમયગાળો ૧૯૮૧ થી ૧૯૮૫ સુધીનો રહ્યો હતો. આ સમયગાળા દરમિયાન આણંદ પેટર્ન મુજબના બે સ્તરનાં સહકારી સંસ્થાઓનાં માળખામાં ત્રીજા સ્તરનાં રાજ્ય સહકારી ફેડરેશન ઉમેરાયું. આમ પ્રાથમિક સ્તરે જીલ્લાં સહકારી દુધ ઉત્પાદક સંઘ અને રાજ્ય સ્તરે રાજ્ય સહકારી ફેડરેશન (મિલ્ક માર્કેટીંગ ફેડરેશન) એવા ત્રિસ્તરીય સહકારી માળખાનો વિકાસ થતાં એક મજબૂત સહકારી સંસ્થાકીય માળખું ઉભું થયું. દેશના કર્ણાટક, મધ્યપ્રદેશ અને રાજસ્થાનના આ કાર્યક્રમોનો અમલ શરૂ કરવામાં આવ્યો અને તે આંતરરાષ્ટ્રીય વિકાસ મંડળ દ્વારા ઉપલબ્ધ બનાવવામાં આવેલી સહાયથી શક્ય બન્યું. આ તબક્કામાં વિકાસની ગતિ વધુ તેજ બની. આ તબક્કામાં કુલ રૂ. ૨૭૩ કરોડની નાણાકીય સહાયની જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી. આ કાર્યક્રમ

* Principal, Matushri R.R.M. Mahila Arts College, Bhavnagar

દ્વારા નેશનલ મિલ્ક ગ્રીડ હેઠળ દેશના ૧૪૮ શહેરોને, ૧૩૬ દુધ ઉત્પાદક કેન્દ્રો દ્વારા સાંકળવામાં આવ્યાં. જેના વડે ૧.૫ કરોડ જેટલા શહેરી દુધ વપરાશકર્તાઓને ચોખ્ખું દુધ મળતું થયું.

આ તબક્કો પુરો થતાં દુધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીઓની સંખ્યા વધીને ૬૪,૦૭૫ થવા પામી. જેમાં ૬.૨૫ મિલિયન સભાસદો જોડાયેલા હતા. આ મંડળીઓ દ્વારા સરેરાશ દૈનિક ૯.૩૭ મિલિયન લીટર દુધ એકત્ર કરવામાં આવતું હતું. મહાનગરોમાં સરેરાશ દૈનિક ૨.૮૯ મિલિયન લીટર અને શહેરી વિસ્તારોમાં દૈનિક સરેરાશ ૪.૦૭ મિલિયન લીટર દુધનું વિતરણ કરવામાં આવતું હતું.

ઓપરેશન ફલડ તબક્કો- ૩ (૧૯૮૫ થી ૧૯૯૬) :

ઓપરેશન ફલડ યોજનાના અગાઉના બંને તબક્કાઓ ૧ અને ૨ દરમિયાન હાંસલ થયેલી સિદ્ધિઓને વધુ મજબુત બનાવવા માટેનો આ તબક્કો ગણી શકાય.

હેતુઓ :

■ સહકારી ડેરી ઉદ્યોગનું સંસ્થાકીય સંચાલન માળખું વધુ મજબુત બનાવવું.

■ ઉત્પાદનમાં વૃદ્ધિ કરવી.

■ રાષ્ટ્રીય દુધ જોડાણ વ્યવસ્થિત કરવા.

ઓપરેશન ફલડનો આ તબક્કો ૧૯૮૪ માં પુરો થવાનો હતો, પરંતુ તેને ૧૯૯૬ સુધી લંબાવવામાં આવેલા. આ યોજનામાં વૈજ્ઞાનિક ઢબે પશુપાલન, પશુ-સારવાર અને પશુ-સંવર્ધનની કામગીરી હાથ ધરવાનું નક્કી કરવામાં આવેલું. આ ઉપરાંત દુધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીઓના વિકાસ માટે નાણાકીય સહાય આપવાની પણ વિચારવામાં આવેલી. કૃત્રિમ બીજદાનની સુવિધા તથા આ માટે જરૂરી તાલીમની વ્યવસ્થા માટેની કીટ વગેરે મંડળીઓને આપવાનું નક્કી કરવામાં આવેલ. આ ઉપરાંત દુધ મંડળીઓના માટે ૭૦:૩૦ ના ધોરણે ઋણ સહાય આપવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું. જેમાં દુધ સ્ટોરેજ સંગ્રહ કરવાની સવલતો વિકસાવવા માટે ૭૦% જેટલી સહાય અને ૩૦% મંડળી દ્વારા ભરપાઈ કરવાનાં ઋણનો હિસ્સો હતો.

આ સમયે દુધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીઓની સંખ્યા વધીને ૭૦,૦૦૦ જેટલી થવા પામી. ખેડુત સભાસદોની સંખ્યા વધીને ૯૦ લાખ થવા પામી હતી. ૧૯૯૫ નાં અંતે દૈનિક દુધ એકત્રીકરણ ૧૦૨ લાખ લીટર થયું હતું.

આમ, આ રીતે ઓપરેશન ફલડ કાર્યક્રમના ત્રણ તબક્કા પુરા થયાં અને આને કારણે ગ્રામીણ લોકોનાં આર્થિક તથા સામાજિક ઉત્કર્ષ થઈ શક્યો છે. રાષ્ટ્રીય ડેરી વિકાસ બોર્ડ અને ભારતીય ડેરી કોર્પોરેશન આ બંને સંસ્થાઓએ આ સંદર્ભમાં તેઓને સોંપવામાં આવેલી વૈજ્ઞાનિક જવાબદારી સારી રીતે અદા કરી છે.

આ રીતે ભારતમાં સહકારી ધોરણે શરૂ થયેલી ડેરી પ્રવૃત્તિ સતત વિકાસ પામતી ગઈ છે. અને તેના લીધે આજે દુધના ઉત્પાદનમાં ભારત વિશ્વ કક્ષાએ સર્વોચ્ચ સ્થાને પહોંચ્યું છે.

⇒ NDDDB(2015) Annual report, p.no. 1-40 to 49.

⇒ www.ndddb.nic.in.

* Digvijaysinh B. Gohil

Arts (History)

Research Zone India

Vol 5

Issue - (2)

March- 2017 Page : 9 - 11

ISSN 2319 - 8168

ભાવનગર રાજ્યની ઐતિહાસિક પૃષ્ઠભૂમિ

સૌરાષ્ટ્રની પ્રાચીનતા

ભારત વર્ષના ઈતિહાસમાં સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશ તેની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિને કારણે જુદો પડતો પ્રદેશ છે. માનવ સંસ્કૃતિના ઈતિહાસનો પ્રારંભ પ્રાગૈતિહાસિક યુગથી થયો હતો. સૌરાષ્ટ્રમા પુરાતત્વશાસ્ત્રીઓએ પુરાવશોધોના આધારે એવું અનુમાન કર્યું છે કે સૌરાષ્ટ્રએ અત્યંત પ્રાચીન પ્રદેશ છે. આ પ્રદેશમાં હડપ્પન સંસ્કૃતિ પહેલાંના અવશેષો પણ ઉપલબ્ધ થયા છે. એ અર્થ માં મોહે-જોદડો અને હડપ્પાજેવી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ સૌરાષ્ટ્રમાં હતી.

સૌરાષ્ટ્રને એક દ્વીપકલ્પ તરીકે પુરાતત્વશાસ્ત્રીઓ એ ઓળખાવ્યો છે. તેની ચારે બાજુ પાણી હતું. કચ્છના નાના રણ અને ખંભાતના અખાત વચ્ચે ભાલ-નળકાંઠાની નીચી ભૂમિનો પ્રદેશ આવેલો છે. ત્યાં પહેલાં સમુદ્રની ખાડી હતી. લુણી, બનાસ, સરસ્વતી, રૂપેણ, સાબરમતી વગેરેના સતત જમા થતા કાંપ ને લીધે છીછરી ખાડીનું પૂરાણ થતાં ઉત્તર પૂર્વ સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાતની મુખ્ય ભૂમિ સાથે જોડાઈ ગયું. આ દ્વીપકલ્પ લગભગ ૫૯, ૩૬૫, ૩૯ ચોરસ કિમી (૨૨.૯૨૧ ચો. માઈલ) જેટલો થાય છે. સૌરાષ્ટ્રએ પ્રાગૈતિહાસિક ભૂમિ હોવા ઉપરાંત ચન્દ્રગુપ્ત મૌર્યના સૌરાષ્ટ્ર વિજયથી ઐતિહાસિક યુગ નો આરંભ સૌરાષ્ટ્રમાં થયો હતો. ગુજરાતમાં સોલંકી શાસનકાળ પહેલાંનો પશ્ચિમ ભાગ 'સુરાષ્ટ્ર' તરીકે જાણીતો હતો. અપભ્રંશ થઈને આજે સૌરાષ્ટ્ર તરીકે ઓળખાય છે. સૌરાષ્ટ્રમાં "ગોહિલવાડ" એ ગોહિલકુળ ના પ્રતાપી રાજવીઓ અને ગોહિલોના વસવાટને કારણે જાણીતો છે. તેનો અમૂક ભાગ સપાટ, થોડોક ભાગ ધારવાળો, ભાવનગર, પાલીતાણા, લાઠી વગેરે નો સમાવેશ ગોહિલવાડ માં થાય છે. પરંતુ તેમાં ભાવનગરને વધારે પ્રતિષ્ઠા મળી હતી. જેવી રીતે મહાન અકબર તેની સભાના નવરત્નોને લીધે પ્રતિષ્ઠા મેળવી શક્યો હતો, એમ ભાવનગર ને 'પ્રગતિશીલ રાજ્ય' નું સન્માન મળ્યું હતું તેનું મુખ્ય કારણ ભાવનગર માં નાગારોનો વસવાટ અને તેની પ્રવૃત્તિઓ હતી એમ કહી શકાય.

ગોહિલકુળના શાસકોનો પ્રદેશ 'ગોહિલવાડ':

ભાવનગર રાજ્ય નો ઈતિહાસ ખુબ રસપ્રદ એક ઉમદા વિચારસરણી ધરાવતો રાજવીઓ નો રહ્યો છે. તેના રાજવીઓ પ્રજા વત્સલ અને વિકાસ ના કાર્યો કરવા માટે તત્પર રહેતા હતા. મહારાજા રતનસિંહજી (બીજા) થી ભાવનગરમાં ગોહિલવંશ ના શાસન ની શરૂઆત થઈ હતી.

'ભાવનગર'નું નામકરણ:

પૂર્વે [ઈ.સ ૧૭૨૩ પહેલાં] ગોહિલકુળની રાજધાની શિહોરમાં હતી. સવંત ૧૭૭૯ના વૈશાખ સુદ ત્રીજના દિવસે (ઈ.સ ૧૭૨૩) ગોહિલવંશના રાજવી શ્રી ભાવસિંહજીજી પહેલાએ ભાવનગર વસાવ્યું, મૂળ ગામ 'વડવા' હતું. આ ગામને વિસ્તારી શ્રી ભાવસિંહજીજી પહેલાએ રાજધાનીની સ્થાપના કરી અને પોતાના નામ પરથી ભાવનગર' નામ રાખ્યું હતું.

કે. પી. હું-એન-ત્સાંગ(ઈ.સ.૬૪૦) વલભી અને સુરાષ્ટ્રએ બંને જુદા-જુદા હોવાનું લખે છે . એક માન્યતા એ છે કે સુરા જાતી અહી વસી તેથી તે સૌરાષ્ટ્ર કહેવાયો. આજે સૌરાષ્ટ્રનું અપભ્રંશ નામ સોરઠ છે. મુસ્લિમો સૌરાષ્ટ્રનો ઉચ્ચાર બરાબર કરી શકતા નહિ તેથી સોરઠ કહેતા પણ ખરું વિચારતા સોરઠ શબ્દ પણ પ્રાચીન છે. મેગેસ્થનીએ પણ સૌરાષ્ટ્રને હોરત કહ્યો છે. હોરેત પરથી સોરઠ થયાનો તર્ક પુરાંગત લાગે છે .

રાજધાની સ્થળાંતરનાં કારણો

ભારતમાં ઓરંગઝેબના અવસાન બાદ મોગલ સામ્રાજ્યનો પડતી નો કાળ વધુ વેગથી ધપી રહ્યો હતો. બીજી તરફ મોગલોના હરીફ એવા મરાઠાઓની ચઢાઈઓના ઘોડાપુર દેશના જુદા જુદા પ્રદેશો ઉપર ફરી વળ્યા હતા. આ હુમલાઓનો ભોગ સૌરાષ્ટ્રમાં જુદા જુદા રાજ્યોની રાજધાનીના સ્થળો બન્યા હતા. આ સમયે (અઢારમી સદીના પૂર્વાર્ધ) ગોહિલવંશની રાજધાની શિહોર પર પણ હુમલાઓ કર્યા હતા. આમ મરાઠાઓ અને ભાવસિંહજી પહેલા વચ્ચે સંઘર્ષમાં ભાવસિંહજી પહેલાએ શૌર્ય અને સાહસ બતાવી મરાઠાઓના હુમલા ને નિષ્ફળ બનાવ્યો હતો.

પ્રાચીન અને મધ્યકાળમાં ઘણા રાજાઓ અને બાદશાહો રાજધાનીનું સ્થળાંતર કરવાના ઘણા પ્રસંગ છે. એમ ભાવસિંહજી પહેલા પણ મરાઠાઓ સાથેના સંઘર્ષ પછી સતર્ક થઈ ગયા હતા. ભારતના ઈતિહાસમાં રાજાઓએ પોતાની સલામતી માટે રાજધાની સ્થળાંતર કર્યા ના ઘણા પ્રસંગ છે. પરંતુ પોતાની પ્રજાની પ્રગતિનો વિચાર પણ આ પ્રકારના સ્થળાંતરમાં રહેલો હોય, એવા દ્રષ્ટાંતો ખુબ જ ઓછા હોય છે. ભાવસિંહજી પહેલા એ મરાઠાઓ સામે હારીને, ભાગીને રાજધાનીનું સ્થળાંતર નહોતું કર્યું. આ સમયે મરાઠાઓ શક્તિશાળી હતા, પરંતુ છત્રપતિ શિવાજીના ઉદ્દેશો થી વિમુખ થયા હતા. શિહોર પરના મરાઠાઓના હુમલામાં ભાવસિંહજીએ મરાઠાઓની શક્તિ અને પ્રતિષ્ઠાને નુકશાન કર્યું હતું. તેથી મરાઠાઓ ફરીથી શિહોર પર

* Lecturer, History Department, Doshi Arts College, Talaja

હક્કાઓ કરે એવી આશંકા હતી. એમ પોતાના પ્રદેશની ભૌગોલિક સ્થિતિમાંથી ફાયદો લેવાની સમજણ પણ આ શાસકોને હતી. પ્રજાની સલામતી, શાંતિ, અને પ્રગતિ માટે શિહોરથી ભાવનગર રાજધાનીનું સ્થળાંતર કરી લોકોનું કલ્યાણ કર્યું.

મરાઠાઓ સાથે ભાવસિંહજી પેહલાનો સંઘર્ષ શરૂ જ રહે તો મરાઠા સૈનિકો પર્વતીય કિલ્લાઓને જીતવાના નિષ્ણાત હતા. આમ છતાય શિહોરનો કિલ્લો જીતવામાં નિષ્ફળ રહ્યા હતા. એ જ ભાવસિંહજી પહેલાની મોટી સિધ્ધિ હતી. છતાય મરાઠાઓના આક્રમણ ને નિષ્ફળ બનાવ્યા પછી પણ ભવિષ્યના હુમલાઓ સામે રક્ષણની વ્યવસ્થા તેમને વિચારી લીધી હતી.

ભારતના રાજાઓની આળસ અને બિન આવડતની ઠેકડી ઉડાવતો રહ્યો. પરંતુ એવા પણ અપવાદરૂપ કેટલાક રાજાઓ હતા કે જે પોતાની પ્રજાની સલામતી અને સુખીજીવન અંગે વિચારતા હતા. ભાવસિંહજી પેહલા આવા જ એક દીર્ઘદ્રષ્ટી વાળા શાસક હતા. તેથી તેમનું સ્થળાંતરનું પગલું બુધ્ધિપૂર્વકનું અને યોગ્ય સમયે હતું.

ભાવસિંહજી પેહલાએ ભાવનગરમાં રાજધાની સ્થાપી સ્થિરતા, સલામતી અને આર્થિક વિકાસમાં સફળ થવાના ઉમદા પ્રયાસો કર્યા હતા.

રાજધાનીની સ્થિરતા માટેનાં પગલાં:

ભાવસિંહજી પેહલા એ રાજધાનીનું સ્થળાંતર કર્યું, ત્યારે સૌરાષ્ટ્ર અનેક સંકટોથી ઘેરાયેલું હતું. પ્રથમ તો સૌરાષ્ટ્ર ના શાસકો એકબીજા સાથે ઈર્ષાભાવથી પીડાતા હતા. આ પીડાથી પાયમાલ પણ થતા જતા હતા. બીજી તરફ નાના જાગીરદારો પોતાની સ્વતંત્ર હુકૂમત સ્થાપવા માટે હવાતિયા મારતા હતા. રાજાઓ પોતાની સત્તાની સ્થિરતા માટે દેવીયોગની રાહમાં તડપતા હતા. મુસ્લિમ સત્તાનો સૂરજ આથમી જવાની ક્ષણે હતો, છતાય પોતાના વર્યસ્વની શોધમાં ભટકતા હતા. સૌરાષ્ટ્રમાં એક નવી જ શક્તિ રાજાઓની ઊંઘ હરામ કરી રહી હતી, આ શક્તિ મરાઠાઓની હતી. તેઓ પોતાના સામ્રાજ્યની સ્થાપના માટે ધન તૃષ્ણાને મહત્વ આપતા હતા. તેથી સૌરાષ્ટ્રમાં વારંવાર ચઢાઈઓ કરતા હતા.

આમ મરાઠાના આક્રમણો, શિહોરના ગઠની સંકટામણ અને ભાવસિંહજી પેહલાના એશ્વાર્ય તેમજ નાગર વહીવટકર્તાની સૂઝને કારણે એક 'સંસ્કારી નગર'ની સ્થાપનાનો પાયો નંખાયો હતો

ઐતિહાસિક પૃષ્ઠભૂમિ

પ્રાગ-ઐતિહાસિક કાળના વૃત્તાંત:

પ્રાગઐતિહાસિક સંસ્કૃતિનો સમય પર અઠીથી પાંચ લાખ વર્ષ જેટલો વિસ્તાર છે. આકાળમાં માનવકૃત ચીજો, ઓજારો પાષણના હતા. ભાવનગર જિલ્લામાં પ્રાગ ઐતિહાસિક માનવ સંસ્કૃતિના અવશેષો આ પૂર્વે [૧૯૭૦ પહેલાં] પ્રાપ્ત થયા ન હતા. છેક ૧૯૭૦-૭૧ માં વાંગઘા (ઉમરાણ) પાસે ના ટીંબામાં આધપાષણ યુગના ઓજારો હાથ લાગ્યા. બીજે વર્ષે આ વે એક ટીંબો સમઢિયાળ (ઉમરાણ)માં મળ્યો. એજ વર્ષે રાજપીપળા (તા. ગઢડા) અને ભોજાવદર (ઉમરાણ) માંમધ્ય(પ્રાચીન) પાષણ યુગના ટીંબા શોધાયા. ત્યારબાદ [૧૯૭૪-૭૫]ગઢડા તાલુકામાં રાજપીપળા પાસે આદ્ય(પ્રાચીન) પાષણ યુગનો તેમજ ઉમરાણ તાલુકામાં તરપાડા અને ઉમરાણ પાસે મધ્યપાષણ યુગનો એક ટીંબો નોધાયો.

વલ્લભીપુર તાલુકામાં પીપળી અને જુનારામપુરમાં તેમજ ભાવનગર તાલુકામાં અધેવાડા, અકવાડા અને સીદસર પાસે અત્યંત પાષણ યુગના ટીંબા પણ મળ્યા [૧૯૮૦-૮૧]છે. ભાવનગર જિલ્લામાં પ્રાચીન પાષણ યુગના ત્રણેય તબક્કાઓની પ્રાગ ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિના અવશેષો મળી આવ્યો છે .

આદ્યઐતિહાસ:-

પ્રાગઐતિહાસિક કાળના આરંભે આદિ માનવ મૃગયા અને અન્ન સંચય વડે ઉદર નિર્વાહ કરતો તે એક અરણ્યથી બીજા અરણ્યમાં ભ્રમણ કરતો સમય જતા એ કૃષિ અને પશુપાલન અપનાવી સ્થાયી જીવન ગાળતો થયો. માનવ સંસ્કૃતિ પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાંથી આદ્ય-ઐતિહાસિક કાળમાં સંક્રાંત થઈ ત્યારે તેને લેખનકળા હસ્તગત કરી હતી [ઈ.પુ.૨,૫૦૦ થી ઈ.સ.૫૦૦ સુધીના કાળને આદ્ય ઐતિહાસિક ગણવામાં આવેછે.]જેને હડપ્પીય કે સિંધુ સંસ્કૃતિના નામથી ઓળખીએ છીએ કચ્છ સૌરાષ્ટ્ર અને તળ ગુજરાતમાં એની વસાહતોના સંખ્યા બંધ સ્થળો ઉપલબ્ધ થયા છે.

ક્ષત્રપકાળ (લગભગ ઈ.સ ૨૫ થી ૪૦૦)

ઈસુની પહેલી સદીના છેલ્લા ચરણમાં ગુજરાત પર શકજાતિના ક્ષત્રપ કુલના પશ્ચિમી ક્ષત્રપ રાજાઓની સત્તા સ્થપાઈ એના વંશજોએ તથા અન્ય કૂલોના ક્ષત્રપ રાજાઓને લગભગ ઈ.સ.૪૦૦ સુધી રાજ્ય કર્યું, સૌરાષ્ટ્રમાં જુનાગઢ અને અમરેલી જીલ્લામાં ચાંદીના નાના સિક્કા મળી આવ્યા છે. ભાવનગર જિલ્લામાં આવા અવશેષો આ જિલ્લામાં આવેલાં કેટલાંક પ્રાચીન સ્થળોએ મળ્યા છે . આ પ્રકારના વાસણોની બનાવટમાં રોમન અસર હોવાનું મનાય છે . અણીદાર તળિયાવાળી અને પકડવાના હાથાવાળી રોમન કોઠીઓના અવશેષો વલ્લભીપુરમાં મળ્યા છે . જે રોમ સાથેના વેપારના પુરાવા પૂરાપડે છે.

પ્રાચીન બ્રુહ્મકથા પરથી રચાયેલ કથા સરિત સાગરમાં વલભીના સથાર્વાહાનપુત્ર વાસુદત્તના દેશાવર સાથેના વેપારનો તથા પાટલી પુત્રના વણિક ધનપાલિત વેપાર માટે વલ્લભી આવ્યાનો ઉલ્લેખ વલ્લભીપુરની મહત્તા સૂચવે છે. વિદ્યોતયાર્જન માટે છેક ગંગા-યમુના દોઆબથી વલ્લભી આવેલા વિષ્ણુદત્તની કથા વલ્લભીનું વિદ્યાધામ તરીકે મહત્વ દર્શાવે છે.

મહુવાના ભવાડ શેઠને મહુવા સહીત બાર ગામ ઈનામમાં મળ્યાં હતાં. ભવાડના પુત્ર જાવડના સમયમાં મ્લેચ્છોએ મહુવા બંદર લૂંટ્યું ત્યાંથી યક્ષદેવ નામે જૈન સાધુને સાથે લઈ ગયા હતા પરંતુ મ્લેચ્છો પાસેથી એક શ્રાવીકે એમને છોડાવ્યા. શ્રેષ્ઠી જાવડશાએ મહુવામાં જૈન ચૈત્ય બંધાવ્યું હતું. જૈન અનુશ્રુતિશ્રોત્યત્ર (શ્વેતાંબર) કેકમ્બલિક (સંચલક) સંપ્રદાયની ઉત્પત્તિ વલ્લભીમાં વિક્રમ સવંત ૧૩૬ માં કેવી રીતે નિર્વાણ સવંત ૬૦૮ માં થઈ હોવાનું જણાવે છે. અહીના ખંડેરોની સ્થળ તપાસમાં પહેલી અને બીજી સદી સુધીના માનવ વસવાટની નિશાનીઓ મળી છે .

પદ્મીમાચાર્ય જે ઉત્તર ભારતમાં એક પ્રભાવક જૈન આચાર્ય હતા તીર્થયાત્રા કરવા સૌરાષ્ટ્રમાં ઢંકાપુરી આવ્યા. એમના સ્મરણાર્થે નાગાર્જુને શેત્રુંજયની તળેટીમાં પાદલિપુરના નગર વસાવ્યું જે હાલનું પાલીતાણા છે . ઈ.સ ૩૦૦ ના અરસામાં મથુરામાં સ્કન્દિલાચાર્યની અને વલ્લભીમાં નાગાર્જુનસૂરિના અધ્યક્ષપણા હેઠળ એકત્ર થયેલા

શ્રાવણ સંઘે આગમાપાઠને વ્યવસ્થિત કાર્ય તે અનુક્રમે; માથુરીવાચના' અને વાલભી વાચના તરીકે ઓળખાય છે .

તળાજાની પશ્ચિમે આવેલી ૯૬ મીટર ઉંચી ટેકરીમાં ૩૦ ગૂફાઓ કંડારેલી છે. એમાં લગભગ જેટલા પ્રાણીના ટાંકા કરેલા છે. આ ગૂફાઓ પૈકી હાલ 'એભલમંડપ' તરીકે ઓળખાતી એક મોટી ગૂફા નોંધપાત્ર છે. એ ૨૨.૫.૨૦* મીટર લાંબી પોહળી અને ૫ મીટર ઉંચી છે. એના મુખ ભાગ પર વિશાલ ત્રિદલચૈત્યગવાંક્ષા કંડારેલા છે. એની નીચે વૈદિકાની ભાત કાઢેલી છે. મુખ ભાગમાં અગાઉ આવેલા ચાર અષ્ટકોણ સ્તંભ હાલ નષ્ટ થઈ ચુક્યા છે. અંદરનો વિશાળ ખંડ એકદમ સાદો અને સ્તંભ રહિત છે. એચૈત્યગ્રહનું સ્વરૂપ ધરાવે છે. એના પાછલા ભાગમાં કંડારેલા સ્તુપની હાર્મિકા ગૂફાની છત સાથે જોડાયેલી છે. ટેકરી ઉપર બહુ ઉંચાઈએ એક બીજીજી નાની ચૈત્યગ્રહગૂફા આવેલી છે. એમાં સ્તુપની આગવી કાઢેલું તોરણ વિતા નજોડે સચુંકત છે. હાલ એની મીઠી કામો જુજ રહી છે. એનો ઉપલો ભાગ નષ્ટ થઈ ગયો છે. આ ગૂફાઓની સ્થાપત્ય-શિલ્પ શૈલી પરથી ઈસ વીસનના આરંભમાં કંડારી હોવાનું જણાય છે .

ઈ.સ. ૪૦૦ ની આસપાસ પશ્ચિમી ક્ષત્રપ રાજાઓની સત્તા અસ્ત પામી અને સર્વે ભદ્રારકના રાજાની સત્તા પ્રવર્તી એના સિક્કાઓ વલ્લભીમાંથી મોટી સંખ્યામાં મળી આવ્યા છે .

મૈત્રક કાળ ઈ.સ. ૪૭૦ થી ૭૮૮

તેમાં ગુપ્ત સામ્રાજ્યના સૌરાષ્ટ્રના પ્રદ્ધામાંતિક સેનાપતિ ભદ્રકર્ક [ઈ.સ ૪૭૦] પોતાની રાજધાની ગિરિનગરને બદલે વલભીપુરમાં રાખી ત્યાં પોતાના મૈત્રક વંશનું શાસન સ્થપાયું. પ્રારંભમાં તેઓ ગુપ્તો સાથે સંઘર્ષમાં આવવા માંગતા ન હતા તેથી તેઓ પોતાને રાજાના બદલે સેનાપતિ કહેવડાવતા હતા. આ વંશમાં કુલ ૧૯ રાજાઓ થયા ભદ્રકર્ક પછી તેનો જયેષ્ઠ પુત્ર ધરસેન પેહલો અને તેના પછી દ્રોણસિંહ ગાદીએ આવ્યો હતો. દ્રોણસિંહને ગુપ્ત સમ્રાટ બુદ્ધ ગુપ્તે મહારાજાનો ઈલકાબ આપ્યો હતો. તેમને વલ્લભીમાં [ઈ.સ. ૫૦૨] માં પાંડુરાજા નામે દેવીના મંદિરને હસ્તવચ આવારણીમાં આવેલા ત્રીસંગમક ગામનું દાનદીધું . પાંડુરાજા આર્યોનું તીર્થ પક્ષ પુરાણમાં જણાવેલું છે. અમિતાભ બુદ્ધની શકિતનું નામ પણ પાન્ડુ રાજા છે. આ હરણી એટલે નાનો આહાર (જિહ્વો) એનું વડુમથક હસ્તવચએ હાલનું હાથબ (તા. ભાવનગર) છે. જે સમુદ્ર તટ પર આવેલું છે .

દ્રોણસિંહ લગભગ ઈ.સ ૫૦૦ થી ૫૨૦ સુધી રાજ્ય કર્યું, પછી એનો નાનોભાઈ દ્યુવસેન પેહલો [ઈ.સ ૫૨૦ થી ૫૪૦] રાજા થયો. એનો બે ભૂમિદાન વલ્લભીના બૌદ્ધવિહારોને આપવામાં આવ્યા હતા. આ રાજાએ હસ્તવાચ (હાથબ) સિંહપુર (સિહોર) વગેરે સ્થળોએ રહેતા બ્રાહ્મણોને પણ ભૂમિ દાન દીધું હતું . દાનમાં આપેલા ઘણા ગામ હસ્તવપ્રહારણીમાં આવેલા હતા. એમાંનું કુક્કટએ હાલનું કુક્ક (તા. ઘોઘા અને ભદ્રારકએ હાલનું ભાલર (તા. તળાજા) છે .

૧.૫.૮ વાળા રાજ્ય:- [ઈ.સ ૯૯૮ થી ૧૨૯૦]

બારોટોની અનુશ્રુતિ અનુસાર વલ્લભી ના છેલ્લા રાજા શિલાદિત્યના પુત્ર ધારસેનના પુત્ર વૃષકેતુના પુત્ર ઉગાવાળાએ [ઈ.સ ૯૯૮-૯૯૯] વળામાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું . એમાં તો રાજા શિલાદિત્યના પુત્રો મેવાડ થી પાછા વળ્યા તેથી તેઓ અને તેઓના વંશજો વાળા કેહવાય એવું જણાવ્યું છે. પરંતુ વસ્તુતઃ વલ્લભીનું પાકૃત રૂપ વાલહી હતું. તે

પરથી એનું અપભ્રંશ રૂપાંતર 'વળાં' પરથી ત્યાના રજપૂતો 'વાળા' તરીકે ઓળખાયા. વાળાની આસપાસનો પ્રદેશ 'વાળાક' નામે ઓળખાયો.

એભલ પેહલો પછી એના પુત્ર સુરોજી પછી એનો પુત્ર અણો [ઈ.સ. ૧૨૦૫] રાજા થયો. એનો પુત્ર એભલ ત્રીજો તે પછી [ઈ.સ. ૧૧૭૩-૭૪] ગાદીએ આવ્યો . એ સમયે તળાજામાં વાલમ બ્રાહ્મણો ,કાયસ્થ યજમાનો પાસે તોઓ કન્યાઓ ના લગ્ન પ્રસંગે ભારે દક્ષિણા માંગતા હતા. કેયસ્થોએ રાજા પાસે ફરિયાદ કરી. વાલમ બ્રાહ્મણો રાજા પાસે અતિલોભ દર્શાવતાં રાજા એભલે અન્ય જ્ઞાતિના બ્રાહ્મણો ને તેડાવી ડુંગરની મોટી ગુફામાં એ બધી કન્યાઓને સમૂહમાં પરણાવી દીધી. આ પરથી ગૂફા એભલ મંડપ' તરીકે ઓળખાય છે.

નાણું અને વેપાર

સ્વતંત્ર રાજ્ય હોવાને લીધે વેપાર ની દ્રષ્ટિએ પણ ભાવનગર ખુબ આગળ પડતું હતું. ગોહિલવંશ ના રાજવીઓની વેપારિક સુઝબુઝથી રાજ્યો નો વિકાસ થયો હતો. ભાવનગર રાજ્યના ઠાકોર વજેસિંગ અને બ્રીટીશ સત્તા વચ્ચે થયેલા કરાર (૮ સપ્ટેમ્બર ૧૮૪૦) મુજબ ભાવનગરનું ચલણી નાણું ઈમ્પિરીયલ રૂપિયો હતું. એ પહેલા ભાવનગરનાં ચલણ છાપખાનામાં ભાવનગર રાજ્ય પોતાના તાંબા અને ચાંદીના સિક્કા છાપતું હતું.

ઉપસંહાર :

ભાવનગર રાજ્ય નો ઈતિહાસ ખુબ ઉમદા રહેલો છે. તેના દરેક રાજવીઓ એ પોતાના અંગત સ્વાર્થ માટે તેની પ્રજા નો કે વહીવટ નો ઉપયોગ કર્યો નથી; એટલે પ્રજાવત્સલ તરીકે જ એમનો પરિચય કરવામાં આવ્યો છે. ભાવસિંહજી થી કૃષ્ણકુમારસિંહજી સુધીના દરેક રાજવીએ પોતાની આગવી છાપ છોડી છે. પ્રજા માટે જ જીવેલા આ રાજવીઓ એ હંમેશા પ્રજા ના પ્રશ્નોનું સમાધાન કરવા માટે તત્પરતા દર્શાવી છે. પછી તે રાજધાની સ્થળાંતર હોય કે અખંડ ભારતની સ્થાપના માટે રજવાડા ના વિલિનીકરણ માં સહયોગ હોય. આ દરેક બાબત ભાવનગર ના વિકાસ ને તેની સંસ્કૃતિ અને સભ્યતા માટે યાદગાર બનાવે છે.

ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ ઘણા રાજવીઓએ ભાવનગર રાજ્ય પર શાસન કર્યું છે પણ ગોહિલકુળના રાજવીઓ એ તેનો ખુબ વિકાસ કર્યો છે. આ સિવાય પાલીતાણામાં આવેલ શેત્રુંજય પર્વત પર ના જૈન મંદિરો ખુબ પ્રચલિત છે. અને જૈનો ના ભગવાન આદિનાથના અદભૂત સ્થાપત્યોએ તેને આગવી ઓળખ આપી છે. સ્વતંત્રતા ની લડતમાં પણ ભાવનગર રાજ્ય નું બહોળું પ્રદાન છે.

સંદર્ભ

- ⇒ ડો. પી. જી. કોરાટ અને અન્ય, ભાવનગર રાજ્યનો ઈતિહાસ: પાર્શ્વ પ્રકાશન, અમદાવાદ : ૧૯૯૫ : (પ્રસ્તાવના માંથી)
- ⇒ પ્રા. પ્રફુલ્લ બી ઝાલા અને અન્ય, ભાવનગર ક્ષેત્રની અસ્મિતા: ભાવનગર યુનિવર્સિટી, ભાવનગર : ૧૯૮૮ : પ્ર પૃ. ૧૦
- ⇒ એસ.વી. જાની ઐતિહાસિક પરિપેક્ષમાં સૌરાષ્ટ્ર: પ્રમુખકીય ભાષણ, સૌરાષ્ટ્ર કચ્છ ઈતિહાસ પરિષદ, ઉના અધિવેશન , ૧૯૯૧ પૃ. ૫
- ⇒ શાસ્ત્રી દુ.કે, ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઈતિહાસ ભાગ - ૧, ૨. ગુજરાત વિધાનસભા, અમદાવાદ, ૧૯૫૩, પૃ. ૪૩

* Ritaben Upadhyay

भ्रष्टाचार :- अेक अभ्यास

प्राचीन समय में देश छोटे-छोटे राज्यों में बटा था। सभी में आमने-सामने के सम्बन्ध कायम थे। इस पारस्परिक धनिष्ठता में कोई गम्भीर समस्याएं भी न थीं क्योकि उस समय अधिकारियों के अधिकार-क्षेत्र सीमित थे। राजनैतिक पद उच्च वर्ग के लोगों के हाथ में थे। अन्य लोगों के पास सर्वोच्च सत्ता न होने के कारण ये लोग पथ-भ्रष्ट न थे अतः कुल लोग ही समस्याओं से ग्रसित थे। आज स्थिति बदल चुकी है। हर व्यक्ति उच्च पद प्राप्त करना चाहता है और जब सामाजिक नियमों पर चलकर व्यक्ति को लाभ की प्राप्ति नहीं होती तो वह समाज विरोधी रास्ते अपनाता है - इस प्रकार सामाजिक नियमों व आचरण का चेतन रूप में उल्लंघन करना भी भ्रष्टाचार कहलाता है। भ्रष्टाचार वह स्थिति है जिसमें व्यक्ति अपने क्षुद्र स्वार्थों की पूर्ति के लिए व व्यक्तिगत लाभ के लिए दुसरो के हितो की परवाह न करता हुआ अपने अधिकारों का दुरुपयोग करता है। रिश्वतखोरी, कालाबाजारी, मीलावट, वस्तुओ के निर्माण मे घटिया सामग्री का प्रयोग करना व पक्षपात करा आदि अनेक उदाहरण अेसे है।

भ्रष्टाचार का अर्थ एवं परिभाषाएँ

' भ्रष्टाचार' शब्द के स्थान पर दूसरा शब्द 'अनुचित लाभ' प्रयुक्त होता है। इसका अर्थ भ्रष्ट साधनों द्वारा अनुचित लाभ उठाना है। यह एक व्यापक शब्द है। इसमें विभिन्न प्रकार के पाप सम्मिलित है। राजनीति और महापालिका में आर्थिक गडबडी करने के रूप मे इसका प्रयोग अधिक होता है। सिपाही द्वारा किसी अपराध की अनदेखी करने के लिए एक सिगरेट स्वीकार करना और किसी बडे शहर की योजना में से बडी रकम उडा देना दोनों भ्रष्टाचार है। ' व्यक्ति के अपने अथवा अपने दल के लाभ के लिए राजय की शक्ति और उसके साधनों का दुरुपयोग ही 'अनुचित लाभ' है, यह आवश्यक नहीं कि यह लाभ आर्थिक ही हो। वस्तुतः 'अनुचित लाभ' है, यह आवश्यक नही कि यह लाभ आर्थिक ही हो। वस्तुतः 'अनुचित लाभ' भ्रष्टाचार का ही एक विशेष रूप है।

'भ्रष्टाचार के कारण

(Causes of Corruption)

भ्रष्टाचार एक अथवा अनेक रूप से सदैव विद्यमान रहा है। कौटिल्य ने अपने अर्थशास्त्र में अपने समय में प्रचलित विभिन्न प्रकार के भ्रष्टाचारों की ओर संकेत किया है। भारत में भ्रष्टाचार कोई नई बात नहीं है। सरकार की नैतिकता नामक अपनी पुस्तक में पाल एच। डगलस ने लिखा है कि इंग्लैण्ड में सौ वर्षों से और अमेरिका में इस शताब्दी के प्रारंभ से भ्रष्टाचार अधिक प्रचलित हुआ।

(१) सरकारी कार्यों का विस्तृत क्षेत्र : आजकल सरकार के कार्यों का दिन- प्रतिदिन विस्तार हो रहा है। व्यापार, वाणिज्य, कृषि, सडक निर्माण, समाज-कल्याण, सफाई, भवन निर्माण, उद्योग, यातायात, रक्षा, शिक्षा और अनेक अन्य विषयों से सम्बन्धित कार्य राजय द्वारा किये जाने लगे हैं। इन कार्यों का संचालन सरकारी कर्मचारियों द्वारा किया जाता है। यह आवश्यक नहीं है की इनमें लगे सभी अधिकारी पुरी तरह से ईमानादार हों, होता यह है कि कई राजकीय कर्मचारी एवं अधिकारी अपने पद एवं अधिकारों का दुरुपयोग कर व्यक्तिगत लाभ कमाते है। सरकारी निर्णयों के लिए एक नही बल्कि अनेक व्यक्ति उत्तरदायी होते हैं, इस स्थिति का भी ये लाभ उठाते हैं।

(२) प्रजातन्त्रात्मक शासन व्यवस्था के दोष- प्रजातंत्र में दलीय प्रणाली महत्वपूर्ण है। दल को समर्थन देने वाले व्यक्ति अपने हितों के अनुरूप शासक दल से कार्य करवाते हैं। दलगत राजनीति भी भ्रष्टाचार के लिए जिम्मेदार है। अपनी सत्ता बनाए रखने के लिए सत्तारूढ दल सभी प्रकार के उचित व अनुचित कदम उठाता है। भारत में आचाराम गयाराम (दल-बदल) की राजनीति ने भी भ्रष्टाचार को बढावा दिया है।

(३) राजनीतिक संस्थाओं का विशाल क्षेत्र: राजनीतिक संस्थाओ का विशाल क्षेत्र होने के कारण सभी व्यक्ति इन संस्थाओं के कार्यों का लाभ नही उठा पाते। प्राचीन समय में स्थानीय और लघु समुदायों में राजनीतिक लाभ प्राप्त करना

सरल था, किन्तु वर्तमान में इन लाभों के सभी व्यक्ति हिस्सेदार नहीं बन सकते। अतः इन्हें प्राप्त करने के लिए, भ्रष्टाचार की विधियों का प्रयोग किया जाता है।

(४) व्यापार एवं राजनीति में निकट सम्बन्ध - बड़े बड़े व्यापारियों और राजनीतिज्ञों के बीच गठबन्धन के कारण कई उद्योगपति चुनाव के समय राजनीतिज्ञों तथा विशेषतः सत्तारूढ़ दल को भारी रकम आर्थिक सहायता के रूप में देते हैं तथा सत्ता में आने पर उनसे कई लाभ उठाते हैं। ऐसे लोग चाहते हैं कि वे कम टैक्स चुकाएं, टैक्स की चोरी करें, वस्तुओं में मिलावट करें और वस्तुओं का संग्रह करें, अधिक मुनाफा कमाएं और इन सारे कार्यों के लिए कई राजनेता उन्-संरक्षण प्रदान करते हैं। राजनीतिक भ्रष्टाचार के लिए अंग्रेजी में ग्राफ्ट शब्द का प्रयोग हुआ है। सुविधा प्राप्त करने के लिए व्यापारियों द्वारा राजनेताओं को आर्थिक या चुनाव सम्बन्धी सहायता प्रदान करना ग्राफ्ट ही है।

(५) चारित्रिक एवं नैतिक पतन : चरित्र एवं नैतिकता में पतन भ्रष्टाचार के लिए काफी कुछ सीमा तक उतरदायी है। आज व्यक्ति का मुल्यांकन धन के आधार पर किया जाता है, चाहे वह अनैतिक तरीके से ही क्यों न एकत्रित किया गया हो। धनी व्यक्ति की समाज में अधिक प्रतिष्ठा होती है। ईमानदार, कर्तव्यनिष्ठ एवं सच्चे व्यक्ति की मजाक उड़ाई जाती है क्योंकि उसने महत्वपूर्ण पद पर रहकर भी आर्थिक लाभ नहीं उठाया। खुद भी खाए और दूसरों को भी खाने दे, ऐसा व्यक्ति ही आज व्यावहारिक माना जाता है। आज देश में सर्वत्र चरित्र एवं नैतिकता का संकट है जो भ्रष्टाचार को बढ़ावा दे रहा है।

भारत में भ्रष्टाचार के प्रकार

(Types of Corruption in India)

(१) राजनीतिक भ्रष्टाचार-राजनीतिक दलों एवं नेताओं द्वारा सत्ता प्राप्त करने, वोट प्राप्त करने एवं पदों पर बने रहने के लिए भ्रष्ट तरीकों का सहारा लिया जाता है। चुनाव के लिए ये उद्योगपतियों एवं व्यापारियों से चन्दा लेते हैं और बदले में उन्हें परीमट, राजनीतिक संरक्षण, वस्तुओं का संग्रह करने एवं मूल्य वृद्धि की स्वतंत्रता देते हैं। सरकारी कर्मचारियों के चयन, स्थानान्तरण, अपदस्थ करने तथा प्रतियोगी परीक्षाओं में सफलता प्राप्त करने के लिए राजनेताओं का आरय लिया जाता है। विभिन्न प्रकार के ठेके प्राप्त करने एवं सरकारी विधियों में अपने माल को ही बेचने के लिए राजनेताओं को मोटी रकम रिश्वत के रूप में दी जाती है। दल-बदल एवं भाई-भतीजावाद भी राजनीतिक भ्रष्टाचार के उदाहरण हैं।

(२) सरकारी अधिकारी और भ्रष्टाचार-कई सरकारी अधिकारी परमिट देने, ठेके देने, पदों पर चयन करने व स्थानान्तरण करने

के लिए भ्रष्ट तरीके अपनाते हैं। पुलिस विभाग में भी भ्रष्टाचार का बोलबाला है। कई बार ईमानदार पुलिस अधिकारियों को भ्रष्ट लोग तरह-तरह से परेशान करते हैं। चुनाव प्रक्रीया में भी भ्रष्टाचार पाया जाता है, जैसे पोलिंग बुथ पर कब्जा कर लेना, जाली मतदान, पैसा एवं शराब का वितरण कर मत बटोरना, मतदान के समय मारपीट एवं पुलिस के सहयोग से लोगों को डराना-धमकाना, आदि।

(३) पुलिस विभाग में भ्रष्टाचार - भारत में भ्रष्टाचार निवारण के सन्दर्भ में जितने भी आयोग गठित किए गए, उन सभी ने पुलिस में व्यापत भ्रष्टाचार की ओर ध्यान आकर्षित किया है। पुलिस के पास अपराध से सम्बन्धित अनेक अधिकार हैं जिनका पुलिस कर्मी कई बार दुरुपयोग करते हैं। वेश्यावृत्ति, जुआ, मद्यपान, काला बाजारी, स्मगलिंग एवं विभिन्न प्रकार के अपराधों को पुलिस का संरक्षण प्राप्त होता है। कई बार तो डकैती तक में उनका हाथ होता है। पुलिस को घुस देकर अथवा उनका निश्चित हिस्सा देकर लोग खुले आम भ्रष्टाचार में लगे होते हैं। ऐसे व्यक्ति कानून की गिरफ्त से साधारणतः बच जाते हैं। पुलिस को भी राजनीतिक संरक्षण प्राप्त होता है। तांगा एवं रिकशा चालकों से लेकर करोड़पतियों तक में व्यापत भ्रष्टाचार को पुलिस का आशीर्वाद प्राप्त होता है।

(४) न्यायालयों में भ्रष्टाचार - आज न्यायिक क्षेत्र भी भ्रष्टाचार से मुक्त नहीं रहा है। मुकदमों की तारीखें बदलवाने, झूठी गवाहियाँ देने, अपने पक्ष में निर्णय करवाने, कानूनों का समुचित रूप से पालन न कराने तथा रम कानूनो का उल्लंघन करने आदि के लिए न्यायाधीशों एवं सम्बन्धित लोगों को घुस दी जाती हैं। न्याय के क्षेत्र में घुस देने का एक दिलचस्प उदाहरण सामने आया है। एक व्यक्ति न्यायाधीश कक्ष में प्रवेश करने लगा तो वहा के कर्मचारी ने उसे रोका और वहाँ पर लगी गांधीजी की एक फोटो की ओर इशारा किया। इस फोटो में गांधीजी एक हाथ से आर्शीवाद देते हुए दिखाए गए थे। नौकर ने कहा कमरे में घुसने की फीस पाच रुपये है, देखो स्वयं गांधीजी अपने हाथ से पांच रुपये देने कासकेत कर रहे हैं। देश के उच्चतम न्यायालय के न्यायाधीश वी.रामास्वामी पर उनके द्वारा किए गए भ्रष्टाचार एवं वित्तीय अनियमितताओं के कारण संसद में महाभियोग लगाया गया। उन पर लगाए गए आरोपों की पुष्टि ससदीय समिति ने कर दी फिर भी महाभियोग प्रस्ताव पारित नहीं हो पाया।

(५) धार्मिक क्षेत्र में भ्रष्टाचार - धार्मिक क्षेत्र में भी कई रूपों में भ्रष्टाचार पाया जाता है। लोग मन्दिर, मस्जिद, धर्मशाला, अनाथालय, गौशाला आदि बनवाने के लिए चन्दा वसूल करते हैं और चन्दे की रकम हड़प जाते हैं। धार्मिक स्थानों पर पण्डे, पुजारीयो एवं महन्तों द्वारा मादक द्रव्य व यौन अनाचार

से सम्बन्धित भ्रष्ट तरीके अपनाए जाते हैं।

भ्रष्टाचार के परिणाम

(Consequences of Corruption in Public Life)

भ्रष्टाचार भी त्याग की तरह उपर से ही शुरू होता है और नीचे की ओर प्रसारित होकर सम्पूर्ण समाज को अपने रंग में रंग लेता है। भ्रष्टाचार के निम्न परिणाम होते हैं:

- १) वृहत वफादारी के स्थान पर स्थानीय वफादारी बढ़ती है और देश एवं सामुदायिक हितों के स्थान पर व्यक्तिगत व स्थानीय हितों को महत्व दिया जाता है, परिणामस्वरूप राजनीतिक स्थिरता और एकता खतरे में पड़ी जाती है।
- २) लोगों में निराशा, तनाव एवं संघर्ष पैदा होता है।
- ३) राष्ट्रीय चरित्र एवं नैतिकता का पतन होता है।
- ४) वस्तुओं की कीमतें बढ़ती हैं।
- ५) मिडल का मत है कि भ्रष्टाचार के कारण लालफीताशाही व उतरदायित्व से भागने की प्रवृत्ति बढ़ती है और लोग अक्षम्य हो जाते हैं तथा विकास का कार्य रूक जाता है।
- ६) नियमहीनता: और कानूनों की अवहेलना में वृद्धि होती है

भ्रष्टाचार के निवारण के उपाय एवं सुझाव

भारत में भ्रष्टाचार एक विषम समस्या है। इसको दूर करने के लिए समाजशास्त्रियों, अपराधशास्त्रियों, प्रशासकों तथा विद्वानों ने अपने मत समय-समय पर व्यक्त किये हैं।

१) आदर्श राजनैतिक कार्यकर्ताओं का चयन - भ्रष्टाचार को रोकने तथा समाप्त करने के लिए भ्रष्टाचार यह जरूरी है कि जनता ईमानदार, निष्पक्ष, मेहनती और देश तथा प्रजा के प्रति निष्ठावान राजनैतिक कार्यकर्ताओं को ही अपना वोट दे तथा विभिन्न क्षेत्रों में प्रतिनिधित्व के लिए प्रतिनिधियों भेजे। यह सर्वविदित है कि सभी प्रकार की सरकारों में संसदीय सरकार सर्वश्रेष्ठ तभी है जब उसमें ईमानदार सदस्य ही हों। राजनैतिक कार्यकर्ता अपने पद, शक्ति, प्रभाव तथा स्थिति का उपयोग अपने निजी स्वार्थ तथा भ्रष्टाचार के लिए नहीं करें। अगर वे भ्रष्ट होंगे तो भ्रष्टाचार देश से कभी नहीं मिट सकता। देश से भ्रष्टाचार तभी समाप्त किया जा सकता है जब राज्य तथा केन्द्रीय सरकार के सदस्य मंत्रिगण तथा अन्य पदेन सदस्य ईमानदारी का आदर्श प्रस्तुत करें। उनके द्वारा निष्पक्ष प्रशासन देने से ही भ्रष्टाचार का उनमूलन हो सकता है।

२) ईमानदार सरकारी कर्मचारी - भ्रष्टाचार के निराकरण के लिए सरकारी तंत्र में ईमानदार और निष्पक्ष कर्मचारी तथा अधिकारी का होना अत्यंत जरूरी है। अनेक राजनीतिक विद्वानों ने बताया है कि संसदीय प्रणाली में मंत्रिगण अधिकारी के निर्णयों को मानने के लिए बाध्य होते हैं। इसलिए इन विभिन्न क्षेत्रों में नियुक्त सरकारी कर्मचारी का ईमानदार होना आवश्यक है तभी भ्रष्टाचार का निवारण हो सकता है।

सरकारी कर्मचारियों के निम्न तीन प्रकारों की विवेचना करना आवश्यक है - पुलिस कर्मचारी, न्यायाधीश तथा सरकारी कर्मचारी।

३) वैधानिक उपाय - सन १९४७ के भारतीय दण्ड संहिता तथा भ्रष्टाचार निवारण कानून में भ्रष्टाचार तथा आपराधिक दुर्व्यवहार से सम्बन्धित मौलिक नियमों का प्रावधान है परंतु इसके द्वारा केवल सरकारी कर्मचारी पर ही कार्यवाही की जा सकती है। मंत्रियों, सचिवों, सांसदों और स्थानीय संस्थाओं को भ्रष्टाचार निरोधक अधीनियम बनाने चाहिए।

४) व्यापारीयों में ईमानदारी - सबसे अधिक भ्रष्टाचार व्यापारी वर्ग फैलाता है। पुलिस कर्मचारी, न्यायालय एवं सरकारी विभागों में भ्रष्टाचार व्यापारी वर्ग ही घुस देकर फैलाते हैं। भ्रष्ट, बेईमान, कालाबाजारी करने वाले व्यापारीयों को पकड़ना चाहिए, उनको कड़ा दण्ड देकर समाज में से भ्रष्टाचार का उन्मूलन करना चाहिए। व्यापारीयों द्वारा भ्रष्टाचार के तरीकों झुठी फर्में, लाभो प कर नहीं देना, लेखा पुस्तकों में हेरा-फेरी करना अचल सम्पत्ती का मुल्यांकन कम करना आदी पर विशेष जात विभाग की स्थापना की जाए।

५) जन कल्याण के प्रति जागृति - समाज में जन-कल्याण की भावना जागृत करनी चाहिए। भ्रष्टाचार की हानियों से अवगत कराना चाहिए। गरीब तथा अमीर को ईमानदारी की शिक्ष देनी चाहिए। लोगों को सत्य, ईमानदारी के आदर्शों का पालन करने के प्रति जागृत करना चाहिए। भौतिक लक्ष्य का महत्व कम करना चाहिए। नैतिकता पर चलने वाले को समाज में सम्मान देना चाहिए। नैतिक मूल्यों के हास को रोकना चाहिए।

नीष्कर्ष

बेरोजगारी को दूर किया जाए। निर्धनता निवारण अभीयान चलाए जाए। मंत्रियों, सांसदों तथा विधायकों के विरुद्ध भ्रष्टाचार की शिकायतें सुनने के लिए आयोग की स्थापना की जाए। भ्रष्ट लोगों को सार्वजनिक रूप से दण्ड दिया जाए तथा निन्दा की जाए। जो भी व्यक्ति भ्रष्टाचार की सूचना दे उसका नाम गुप्त रखा जाए तथा सुरक्षा प्रदान की जाए। व्यापारीयों द्वारा राजनैतिक दलों को चन्दा देने पर रोक लगाई जाए। भ्रष्टाचार

* Shakuntala M. Makwana

जातिवाद :- अेक अभ्यास

जातिवाद वह संकुचित भावना है जिसके वशीभूत ही व्यक्त समाज और राष्ट्र को विशेष महत्व नहीं देकर अपने जाती-हीतो को सर्वोपरी मानतौ और अपनी जाति के स्वार्थों की दृष्टि से सोचता है। जातिवाद ने जातियों को आन्तरीक दृष्टि से शक्तिशाली बनाने में योग दिया है। वर्तमान में जाति के नाम पर शिक्षण संस्थाएँ, धर्मशालाएँ, औद्योगिक संस्थान, औषधालय, मन्दिर एवं अन्य संगठन पाये जाते हैं। इन संगठनों के माध्यम से जाती-विशेष की स्थिति को सामाजिक संस्तरण की प्रणाली में उचा उठाने का प्रयत्न कीया जाता है। ये संगठन अपनी जाति के लोगों को विशेष सुविधाएँ प्रदान कर उन्हें अपनी सामाजिक स्थिति को उचा करने का अवसर देते हैं। आज व्यक्ति की सामाजिक स्थिति के निर्धारण में जन्म और जाती का महत्व सापेक्ष दृष्टि से कम होता जा रहा है। अब धन, उच्च शिक्षा, उच्च नौकरी तथा राजनीतिक शक्ति, आदी के आधार पर व्यक्ति की सामाजिक प्रतिष्ठा का निर्धारण होने लगा है। ऐसी स्थिति में अपनी जाती के सदस्यों को अपनी सामाजिक स्थिति को उचा उठाने के अवसर प्रदान करके सामाजिक संस्तरण की प्रणाली में जाती को उचा उठाया जा सकता है। यही कारण है की उच्च सामाजिक स्थिति प्राप्त व्यक्ति अपनी जाती के व्यक्तिओं को उच्च शिक्षा, राजकीय एवं अन्य नौकरीयों में प्रवेश, धन कमाने के अवसर तथा राजनीतिक शक्ति प्राप्त करने का मौका पंदान करना चाहते हैं। आज विभिन्न जातीयों इसी दीशा में प्रयासरत है और जातीय संगठनों के नीमार्ण में लगी हुई है, अपनी जाती के लोगों को हर कीमत पर सब प्रकार की सुख-सुविधाएँ पहुचा रही है, चाहे इससे राष्ट्र का अहीत ही कयो न हो।

जातिवाद का अर्थ एवं परीभाषण

जातिवाद या जाति-भक्ति एक जाति के सदस्यों की वह संकुचित भावना है जो समाज या राष्ट्र के सामान्य हीतो का ध्यान नहीं रखते हुए अपनी हीजाति के अन्य सदस्यों के हीतो को बढावा देने, उनकी सामाजिक स्थिति को उचा करने और उन्हें आगे बढाने के अवसर प्रदान करने के लिए, पेरीत करने के लिए प्रेरीत करती है। जातिवाद यह भावना है जो एक जाती

के सदस्यों को अपनी ही जाती वालों के उत्थान, एकता एवं सामाजिक स्थिति को उन्नत करने में सहायता करती है। इस भावना के कारण एक जाती के सदस्यों की निष्ठाएँ अपनी जाति के लोगों तक ही सीमित हो जाती हैं, वे अपनी जाति के क्षुद्र स्वार्थ के दृष्टिकोण से ही सोच पाते हैं। उनमें अपनीजाती वालों के प्रति तो अपनेपन की भावना पायी जाती है, परन्तु अन्य जाती वालों के प्रति पृथक्करण की। यह प्रवृत्ति साम्प्रदायिकता को बढाने वाली और राष्ट्रीय एकता में बाधक है।

भारत में जातिवाद की समस्या

भारत में राष्ट्रीय एकीकरण या राष्ट्रीयता को चुनौती देने वाले अनेक कारण हैं, जैसे- साम्प्रदायिकता, क्षेत्रवाद, जातीवाद, भाषावाद आदि। ये सभी कारण आज विषम समस्या के रूप में भारतीय एकता को चुनौती दे रहे हैं तथा देश में अनेक विध्वंसकारी गतिविधियाँ फैला रहे हैं। पिछले एक दशक से जातिवाद की समस्या ने भारतीयसमाज को अत्यधिक प्रभावित किया है। खासतौर से राजनीति के क्षेत्र में तो जातिवाद का खुलकर उपयोग हुआ है और हो रहा है। यदी समय रहते इस पर अंकुश नहीं लगाया गया तो यह देश की एकता और अखंडता के लिए गंभीर कारण बन जायेगी।

भारत में जातिवाद के परीणाम

जातिवाद ने भारत में अनेक परिस्थितियाँ तथा समस्याएँ उत्पन्न की हैं। जिनमें प्रमुख निम्न प्रकार हैं

१) स्वस्थ राजनीति में रूकावट जातिवाद ने राजनीति से सम्बन्ध स्थापित करके प्रजातंत्र के स्वस्थ विकास में बाधा उत्पन्न की है। प्रजातंत्र समानता और बंधुत्व पर आधारित है, जबकि जातिवाद उच्च-नीच, संकुचित निष्ठाओं एवं पक्षपात पर। जातिवाद के वशीभूत होकर व्यक्ति संपूर्ण समाज एवं राष्ट्र के हितों के दृष्टिकोण को सोच ही नहीं पाता और केवल अपने जाति के व्यक्तियों को सब प्रकार की सुख-सुविधाएँ एवं राजनैतिक शांति प्रदान करना चाहता है। परिणाम यह होता है कि चुनावों में जाति के नाम पर वोट मांगे जाते हैं। इससे स्पष्ट होता है कि जातिवाद ने राजनीति को किस सीमा तक प्रभावीत किया है। राजनैतिक दल भी ग्राम-पंचायतो,

पंचायत समीतियों, म्यूनीसिपल कमेटेरियाँ, विधान सभाओं आदि के चुनावों में उम्मीदवारों का चयन करते समय बहुसंख्यक जातियों का प्रभुत्व विशेष रूप से ध्यान में रखा जाता है। जातिवाद के कारण जो सदस्य चुनाव जीतकर आते हैं वे अपनी जाति के कार्यों तथा लोगों को अधिक महत्व देते हैं। जिससे व्यक्ति-व्यक्ति के मध्य असमानता में बढ़ोतरी होती है। इससे समाज और राष्ट्र की अवहेलना होती है।

र) राष्ट्रीय एकता में बाधक - जातिवाद राष्ट्रीय एकता में भी बाधक है। जातिवाद के कारण छोटे-छोटे जातीय समूह बन जाते हैं तथा व्यक्ति की सामुदायिक भावना संकुचित हो जाती है। ऐसी स्थिति में व्यक्ति राष्ट्रीय कल्याण की न सोचकर जातीय कल्याण की अधीक सोचता है। इससे राष्ट्र के विकास तथा एकता में बाधा उत्पन्न होती है। जातिवाद के कारण ही भारतीय संविधान का धारा १५(१) में उल्लंघन होता है। इस धारा में स्पष्ट किया गया है कि राज्य किसी के साथ किसी प्रकार का भेदभाव नहीं करेगा। लेकिन वास्तविकता यह है कि अनेक राजनेता तथा बड़े अधिकारी अपनी जातिवादी संकुचित विचारधारा के कारण कार्य करते समय व्यक्ति-व्यक्ति के मध्य भेदभाव करते हैं। इससे देश की एकता और अखण्डता खतरे में पड़ती है।

३) नैतिक पतन के लिए जिम्मेदार - जातिवाद का एक परीणाम ये भी है कि इससे समाज में नैतिक पतन भी होता है। जातिवाद के कारण व्यक्ति नैतिकता को भूल जाता है और पक्षपातपूर्ण व्यवहार करता है। आज देश में नेता, मंत्री, विधायक तथा उच्च अधिकारी जातिवाद को बाधा दे रहे हैं। वे अन्य जाति के लोगों के साथ पक्षपातपूर्ण व्यवहार कर रहे हैं। ये केवल अपनी ही जाति के लोगों को सुख-सुवधाएँ तथा सरकारी लाभ दिलवा रहे हैं तथा अन्य जाति के लोगों को भुलते जा रहे हैं। जिससे भाई-भतीजावाद और भ्रष्टाचार जैसी समस्या तेजी से चारों ओर फैल रही है।

भारत में जातिवाद के निराकरण के उपाय

जातिवाद की समस्या से छुटकारा पाने के लिए जाति-व्यवस्था को ही समाप्त कर दिया जाना चाहिए। लेकिन ये न तो अभी तक संभव हुआ है और न ही भविष्य में ऐसी सभावना दिखाई देती है क्योंकि प्रत्येक जाति के ऐतिहासिक तथा सामाजिक सम्बन्ध हैं जिन्हें समाप्त करना आसान कार्य नहीं है। कुछ विद्वानों का सुझाव है कि कानूनी प्रक्रिया के द्वारा जातिवाद तथा जाति-व्यवस्था को समाप्त किया जावे। यद्यपि कानून सामाजिक परिवर्तन का महत्वपूर्ण नहीं होगा तब तक कानून कोई भी महत्वपूर्ण सामाजिक परिवर्तन लाने में सफल नहीं हो सकेगा। ऐसी स्थिति में हमें जातिवाद के निराकरण के लिए कुछ उपायों पर विचार करना चाहिए जो निम्न प्रकार हैं

समाजशास्त्री पी.एच. प्रभु की मान्यता है कि उचित शिक्षा के माध्यम से जातिवाद को समाप्त किया जा सकता है। शिक्षा ऐसी होनी चाहिए कि इससे लोगों में जातिगत भेदभाव उत्पन्न न हो, धर्म-निरपेक्षता को बढ़ावा मिले तथा जातिवाद के विरोध में स्वस्थ वातावरण का निर्माण हो। शिक्षा तथा सामाजिक सम्पर्क को बढ़ावा देकर एक जातीय समूह के प्रति अनुचित धारणाओं को बदला जा सकता है।

जातिवाद के लिए उत्तरदायी कारण - जातिवाद के विकास के कई कारण, उनमें से कुछ महत्वपूर्ण कारण निम्नलिखित हैं:

(१) जातियों का विकास - कुछ जातियों को अपने व्यवसायों में विशेषीकरण के कारण विशेषाधिकार प्राप्त हो जाता है तथा कुछ जातियों अपने पिछड़ेपन के कारण असमर्थ रह जाती हैं। जो जाति उच्च शिक्षा प्राप्त कर लेती हैं, अच्छा व्यापार जमा जाता है या नौकरियों में उच्च पद प्राप्त कर लेती हैं, समाज में उनकी प्रतिष्ठा उची हो जाती है तथा राजनैतिक क्षेत्र में वे प्रभावशाली हो जाती हैं। ऐसी जातियों के सदस्य अपने नाते-रिश्तेदारों की सहायता करते हैं। जहाँ-जहाँ अवसर मिलता है, अपनी जाति-बिरादरी के लोगों को लाभ पहुँचाते हैं। उनमें जाति के प्रति स्वार्थ की भावना विकसित हो जाती है। वे जातिवाद का प्रचार और प्रसार करते हैं।

(२) जातीय प्रतिष्ठा के प्रति निष्ठा- जाति व्यवस्था में प्रत्येक जाति की स्थिति संस्तरण में निश्चित थी। संस्तरण के कारण एक जाति अन्य जातियों की तुलना में निम्न तथा उच्च स्थान प्राप्त थी। अब जाति व्यवस्था तो समाप्त हो रही है उसके साथ-साथ जातियों में परस्पर उच्चता की स्थिति की प्रतियोगिता भी हो रही है। उनमें प्रत्यक्ष और परोक्ष रूप में प्रतिष्ठा, सम्मान, प्रस्थिति, उच्च-नीच के आधार पर प्रतिस्पर्धा होने लगी है। प्रत्येक जाति समूह में अपनी जाति को उच्च उठाने की भावना पैदा हो गई है। प्रतिष्ठा प्राप्त करने के लिए वे कई पयास करते हैं जो जातिवाद को बढ़ावा देते हैं।

जातिवाद के दुष्परिणाम

जातिवाद के प्रमुख दुष्परिणाम निम्नलिखित हैं :

१) भेदभाव को बढ़ाना - जातिवाद समाज तथा राष्ट्र में अनेक प्रकार के भेदभावों को बढ़ावा देता है। जातिवाद के प्रभाव के कारण एक जाति के सदस्य अपने लाभ का ध्यान रखते हैं तथा दूसरी जाति के सदस्यों के लाभ का ध्यान नहीं रखते हैं। राष्ट्रीय एकता के लिए जरूरी है कि सभी बिना किसी भेदभाव के साथ-साथ मित्रता से रहें। परन्तु जातिवाद अपनी जाति के प्रति प्यार तथा दूसरी जातियों के प्रति धृणा की भावना पैदा करता है। अपनी जाति को उच्च तथा अन्य जातियों को हीन समझने की प्रवृत्ति की बढ़ावा देता है।

जातिवाद सभी प्रकार के भेदभाव पैदा करता है। व्यक्ति का झुकाव अपनी जाति के प्रति पक्षपातपूर्ण रहता है तथा दूसरी जातियों के साथ निष्पक्षता का व्यवहार नहीं करता है। बड़े-बड़े अधिकारी भी जातिवाद की संकीर्ण और संकुचित प्रवृत्ति के कारण राष्ट्रीय एकता की कीमत पर जातिगत स्वार्थों को पूर्ण करने में गौरव का अनुभव करते हैं जो राष्ट्रीय एकता के खिलाफ है उ स्वतंत्र भारत के संविधान की धारा १५ (१) के अनुसार राज्य किसी के साथ किसी भी आधार पर कोई भेदभाव नहीं करेगा। जातिवाद इस धारा के विरुद्ध भेदभाव की भावना फैलाता है।

(२) जातीय संघर्ष को बढ़ावा - जातिवाद की भावना से विभिन्न जातियों में संघर्ष, तनाव, लड़ाई, झगड़े आदि होते हैं। जातियों में परस्पर उच्च-नीच की दीवार जातिवाद खड़ी कर देता है। व्यक्ति जाति के हित से उपर नहीं उठता है। वह समाज और राष्ट्र के स्तर पर विचार नहीं करता है। व्यक्ति का भावनात्मक दृष्टिकोण जाति के लिए, जाति के ध्वरा आदि तक सीमित हो जाता है। दूसरी जातियों को नुकसान तथा अपनी जाति को लाभ पहुंचाने की प्रवृत्ति के कारण जातियों में परस्पर तनाव तथा संघर्ष होता है। जातिवाद जातियों में झगड़े को बढ़ावा देता है, कम नहीं करता है।

जातिवाद के निराकरण के उपाय

जातिवाद के निराकरण के लिए समय-समय पर अनेक सुझाव दिये जाते हैं। कुछ लोगो का कहना है कि जातिवाद की समस्या से छुटकारा प्राप्त करने के लिए जाति व्यवस्था को समाप्त कर देना चाहिए। कुछ नेतागण तो यह कहते रहे हैं कि शीघ्र ही जाति विहीन समाज की स्थापना होगी, लेकिन अभी तक न तो ऐसा हुआ है और न ही निकट भविष्य में इसकी सम्भावना दिखायी देती है। इसका कारण यह है कि प्रत्येक जाति के ऐतिहासिक और सामाजिक सम्बन्ध पाये जाते हैं जिन्हें समाप्त करना कोई सरल काम नहीं है। अतः जातिवाद को समाप्त करने हेतु जाति व्यवस्था को समाप्त करना अव्यवहारिक प्रतीत होता है।

कुछलोग कानून के ध्वरा जाति व्यवस्था और जातिवाद को समाप्त करने का सुझाव भी देते हैं। यद्यपि कानून सामाजिक परिवर्तन का एक महत्वपूर्ण माध्यम अवश्य है, परंतु जब तक लोगो की मनोवृत्तियो में परिवर्तन नहीं आता तब तक कानून कोई महत्वपूर्ण सामाजिक परिवर्तन लाने में सफल नहीं हो सकता। कया कानून के माध्यम से आज तक बाल-विवाहो को समाप्त ओर विधवा-विवाहो को प्रोत्साहित किया जा सका है? यदि नहीं, तो फिर कानून के ध्वरा जाति व्यवस्था और इसके परिणामस्वरूप उत्पन्न होने वाले जातिवाद को कैसे समाप्त किया जा सकता है? ऐसी स्थिति में हमें जातिवाद

के निराकरण के लिए कुछ अन्य उपायों पर विचार करना चाहिए जो इस प्रकार है :-

१) अन्तर्जातीय विवाहो को प्रोत्साहन - जातिवाद को खत्म करने के लिए डॉ धुरिये का सुझाव है कि अन्तर्जातीय विवाहो को प्रोत्साहन दिया जाना चाहिए। अन्तर्जातीय विवाह उसी समय प्रचलित हो सकते हैं जब ऐसे विवाहो के लिए देश में उपयुक्त वातावरण तैयार किया जाए। यह तभी हो सकता है कि जब शिक्ष के माध्यम से लोगो की मनोवृत्तियो में परिवर्तन लाया जाए तथा विभिन्न जातियो के लडके-लडकीयो को एक-दुसरे से निकट आने का अवसर दिया जाए। डॉ धुरिये ने बतलाया है की वास्तव में यदि जाति-प्रथा और जातिवाद को अत्यधिक आघात पहुंचाने वाला कोई तत्व है तो वह है अन्तर्जातीय विवाहो को प्रोत्साहन आवश्यकता इस बात की है कि अन्तर्जातीय विवाह करने वालो को प्रेरणास्वरूप कुछ सुविधाएं पदान की जाए।

(२) उचित शिक्षा तथा सामाजिक सम्पर्क को प्रोत्साहन - पी एच प्रभु की मान्यता है कि उचित शिक्ष के ध्वरा व्यवहार के आन्तरीक स्रोतो पर प्रभाव डालकर जातिवाद को दुर कीया जा सकता है। शिक्ष इस प्रकार की होनी चाहिए, की बच्चो में जाति-प्रात सम्बन्धी भेदभाव उत्पन्न ही नहीं हो, धर्म-नीरपेक्षता को प्रोत्साहन मीले और जातिवाद के विरोध में स्वस्थ जनमत का निर्माण हो। शिक्षा और सामाजिक सम्पर्क के ध्वरा एक जातीय समुह की दुसरे जातीय समुह के प्रति कलुषित धारणाओ को बदला जा सकता है। लोगो की मनोवृत्तिया को बदलने के लिए चलचित्रो का प्रयोग कीया जा सकता है।

(३) व्यावहारीक कानुनो का निर्माण : जातिवाद को समाप्त के लिए यह आवश्यक है कि व्यावहारीक कानून का निर्माण हो। उच्च आदर्श एवं अव्यावहारीक कानून केवल पुस्तरो की शोभा बनकर ही रह जाते हैं और व्यवहार में वे कुछ भी करने में असमर्थ होते हैं। उदाहरण के लिए, अन्तर्जातीय विवाह को कानुनी स्वीकृति प्राप्त है,

(४) जाति शब्द का बहिष्कार - जातिवाद को समाप्त करने तथा अस्पृश्यता निवारण हेतु सितम्बर १९५५ में दिल्ली में आयोजित सेमीनार में सुझाव दिया गया की जाती शब्द का कम से कम पयोग किया जाए। सेमीनार में बताया गया की सरकार के ध्वरा यह प्रयत्न कीया जाना चाहिए की प्रार्थना पत्रो, स्कूल के रजीस्टरो, धर्मशालाओ तथा दुकान, आदि के नामो में जाती शब्द का कही कोई प्रयोग नहीं कीया जाए। यह सुझाव केवल जाती व्यवस्था की उपरी सतह को प्रभावीत करने वाला ही है।

(५) जातिवाद राजनीती की समाप्ती - पिछले कुल वर्षो में पत्रचायतो से लेकर सत्रसद तक के चुनावो में जाती के आधार

पर उम्मीदवारों का चयन किया गया है और मत दियेएवत्र लिये जाते रहे है । जब तक जाति के आधार पर चुनाव लडे जाते रहेगे तब तब जातिवाद खत्म नही हो सकता कयोकी जो उम्मीदवार जाति के आधार पर चुनाव जीतता है, उसे अपनी जाति के सदस्यों के काम करने ही पडते है, उनके प्रति पक्षपात एवं सहानुभुनीस रखनी ही होती है ।

नीष्कर्ष

आज जातिवाद का स्वरूप बदला है, अब सांस्कृतिक एवं सामाजिक भिन्नता को बनाये रखने के बजाय जातिवाद का नारा बुलन्द कर राजनीतिक, आर्थिक एवं धार्मिक हीतो एवं उदेश्यों को पुरा किया जाता है । पहले जातिवाद का नारा केवल एक जाति विशेष ध्वारा ही दिया जाता था, किन्तु आज कई जातिया मिलकर अपना एक स्रगठन बनाती है एवं राजनीतिक-आर्थिक लाभ हडप लेना चाहती है । कई अनुसुचीत जातीयो ने मीलकर एक ही जातीय संघ बनाकर नौकीर एवं विभिन्न पदो पर आरक्षण की व्यवस्था को लेकर आन्दोलन कीए है । इसके परीणाम स्वरूप उच्च जातीयो ने भी आरक्षण हटाने की मांग की है । इस पंकार का विवाद बिहार से प्रारम्भ हुआ और जब वह उत्तरप्रदेश, राजस्थान एवं अन्य प्रान्तो मे भी जोर पकडता जा रहा है । उपरी तौर पर अपने आपको धर्म-निरपेक्ष एव असाम्प्रदायिक बताने वाले तथा वर्गवीहीन एव जातिवीहीन समाज की स्थापना का दावा करने वाले नेता भी अवसर आने पर जातिवाद का सहारा लेते है एव अपना हीत साधन करते है । रजनी कोठारी ने राजनीतिक प्रभाव से विकसीत होने वाले जातिवाद का अपनी पुस्तक मे सुन्दर उल्लेख किया है

* Dr. K. M. Prajapati

युवा असंतोष : कारण व निवारण :- अेक अभ्यास

आज भारतीय युवक को अनुशासनहीन माना जाता है। कहा जाता है कि वह तोडफोड में विश्वास करता है, अशांति फैलाता है, जनजीवन के मार्ग में बाधा उपस्थित करता है। इसमें कोई सन्देह नहीं कि युवकों में व्याकुलता पायी जाती है, वे आज असंतुष्ट है। स्वतंत्रता प्राप्ति के पश्चात युवा आन्दोलन की जो घटनाएँ व्यापक रूप ग्रहण करती रही हैं। समयसमय पर विश्वविद्यालयों तथा कोलेजों में हडताल, पथराव, अध्यापकों का अनानादर फर्नीचर की तोड-फोड, सार्वजनिक सम्पत्ति का नुकसान, परीक्षाओं का बहिष्कार, सामूहिक जुलूस प्रदर्शन, घेराव तथा मारपीट आदि की घटनाएँ आए दिन होती रहती है। शिक्षा के शब्दों में, 'विधार्थी अनुशासनहीनता न तो युवा विक्षोभ का प्रदर्शन मात्र ही है और न इसकी व्याख्या निहित स्वार्थ वाले बाहरी तत्वों के कार्यों ध्वारा की जा सकती है। विधार्थी अनुशासनहीनता एक सांस्कृतिक, आर्थिक, समाजशास्त्रीय एवं एक शैक्षिक समस्या है।' यदि हम इनके उपचार के उचित उपाय प्राप्त करना चाहते हैं तो इनका वस्तुनिष्ठ एवं वैज्ञानिक रूप से अध्ययन तथा विश्लेषण करना होगा।

दमन की नीति या बल प्रयोग के द्वारा इस असंतोष को कुछ समय के लिए दबाया जा सकता है परन्तु समस्या को हल नहीं किया जा सकता। आज युवा तनाव या छात्र असंतोष एक सामाजिक समस्या के रूप में है। यह असंतोष सम्पूर्ण राष्ट्र एवं समाज के लिए चुनौती है। आज युवा वर्ग समस्या से ग्रस्त है और कुछ कर गुजरने को व्याकुल है

युवा असंतोष की अवधारणा

युवा असंतोष को इस प्रकार परीभाषित किया जा सकता है कि यह 'समाज में युवाओं द्वारा सामूहिक कुण्ठा की अभिव्यक्ति है।' यह उस समय अभिव्यक्त होती है जब कि समाज में विद्यमान मानदंड युवानों की दृष्टि में इतने अप्रभावी होते हैं जबकी समाज में विद्यमान मानदंड युवाओं की दृष्टि में इतने अप्रभावी और हानीकारक हो जाते हैं कि वे उन पर आघात पहुंचाने लगते हैं और उनमें इतना मोहभंग व्याप्त हो जाता है कि उन्हें इन मानदंडों को परिवर्तित करने की आवश्यकता

प्रतीत होने लगती है।

युवा असंतोष का अर्थ :

वर्तमान समय में विश्व के अनेक देशों में युवा तनाव, सक्रियता या छात्र असंतोष देखने को मिलता है। युवाओं ने संसार के अनेक देशों में महत्वपूर्ण रचनात्मक भूमिका निभाई है। अनेक देशों में युवाओं ने समय-समय पर सरकार की नीतियों का विरोध किया है और राजनैतिक, सामाजिक और सांस्कृतिक परिवर्तन लाने में महत्वपूर्ण योग दिया है। वर्तमान समय में भारत में युवा वर्ग अनेक प्रकार की समस्याओं, नीराशाओं, असंतोष और दिशाहीनता से ग्रसित है। यहाँ समय-समय पर होने वाले प्रदर्शन, छात्र आन्दोलन, तोड-फोड, घेराव आदि युवा असंतोष की ही अभिव्यक्ति है। युवा असंतोष के लिए अनेक शब्दों जैसे युवा तनाव या विधार्थी असंतोष जैसे शब्दों का प्रयोग किया जाता है। यहाँ युवा असंतोष के नाम पर अनुशासनहीनता, नियमहीनता, तोड-फोड, आगजनी तथा पथराव को उचित माना जाता है। इस रूप में युवा असंतोष एक सामुदायिक समस्या है।

युवा असंतोष के लक्षण :

विश्वविद्यालय अनुदान आयोग द्वारा १९६० में नियुक्त समिति ने विधार्थी अनुशासनहीनता में तीन प्रकार के व्यवहार सम्मिलित किए : (१) प्राध्यापकों के प्रति निरादर, (२) लडकियों के साथ दुर्व्यवहार, और (३) सम्पत्ति को नष्ट करना इसके अतिरिक्त, उसने एक या कुछ विधार्थीओ का ही नहीं बल्कि विधार्थीयों के क बडे समुह की अनुशासनहीनता को सम्मिलित किया। कुछ विद्वानों ने इस परीभाषा को दोषपूर्ण माना है। उनका कहना है कि तीन स्थितिया विधार्थीयो में अनुशासन उत्पन्न करती है। (अ) विधार्थीयो की (शैक्षणिक) संस्था के लक्ष्यों में रूचि समाप्त हो जाती है। ऐसी स्थिति में वे (उस संस्था के) सदस्य तो रहते हैं परन्तु उसके मानदंडों का अनुसरण नहीं करते, (ब) विधार्थी लक्ष्यों को मानते हैं परन्तु उन्हें इसका संशय रहता है कि संस्था उन लक्ष्यों को प्राप्त कर पाएगी। वे इसलिए संस्था को 'सुधारने' के लिए उसके मानदंडों से विचलन करते हैं, (स) संस्था के मानदंड लक्ष्यों के प्राप्त करने

मे असफल रहते है और इसलिए विधार्थी मानदंडों में परिवर्तन चाहते है ।

युवा वर्ग की प्रमुख समस्याएँ

युवा वर्ग की समस्या आज एक विचारणीय प्रमुख मुद्दा है क्योंकि प्रायः सभी समाजों में अधिकांश जनसंख्या युवा वर्ग की है । युवा वर्ग ही आज प्रत्येक समाज का आधार और भावी पथ-प्रदर्शक है लेकिन यही वर्ग आज सबसे ज्यादा समस्याओं से जूझ रहा है जिनमें प्रमुख है -बेरोजगारी, अशिक्षा, अनुशासनहीनता, गरीबी, मुल्यहीनता, तनाव, संघर्ष आदि उ

युवाओं की समस्याएँ:

अनेक ऐसी समस्याएँ जो किशोरावस्था के प्रारंभ में पैदा हुई थी और जिनका हल किसी सन्तोषजनक तरीके से उस समय नहीं किया गया था, वे इस अवस्था में भी बनी रहती है । साथ ही युवावस्था में नए उत्तरदायित्व भी आ जाते है, यदि उन पुरानी समस्याओं के रहते नवीन उत्तरदायित्वों को सही रूप से हल नहीं किया गया तो उस सम्मिलित बोझ से युवा नीराशा के बोझ से दब जाएगा और उसे कोई सही मार्ग नहीं सूझ पाएगा, किन्तु यदि वह छोटी मोटी समस्याओं का सन्तोषजनक हल कर पाएगा तो वह नई समस्याओं का वस्तुनिष्ठ तरीके से सामाना करने में समर्थ होगा । माता-पिता, शिक्षकों या मित्रों पर अनावश्यक रूप से बिना निर्भर रहे वह अपना निर्णय लेगा और उस पर तब तक स्थिर रहेगा जब तक की यह प्रमाण न मिल जाए कि उसका निर्णय गलत है । युवानों के समक्ष सबसे बड़ी समस्या यह होती है कि उनके परीवारजन, मित्र, शिक्षक और नियोकता उन्हें गलत समझते है। अनेक अध्ययनों के आधार पर यह निष्कर्ष निकला है की युवाओं का समायोजन कीशोरावस्था की तुलना में अधीक होता है । फीर भी अनेक समस्याएँ युवाओं को घेरे रहती है, जीवनका विस्तार से वर्णन अपेक्षित है, जो निम्न प्रकार है।

(१) समायोजन की समस्या : युवाओं को भिन्न-भिन्न परिस्थितियों के साथ भिन्न-भिन्न प्रकार से समायोजन करना पडता है । कुछ समायोजन युवाओं के लिए कठिन होते है तो कुछ लाक्षणिक रूप से युवतियों के लिए कठिन होते है । जब युवाओं को अनेक समायोजन एक साथ करने होते है तो प्रायः वह उन समायोजनों पर अधिक ध्यान देता है, जिसका उसकी चुनी हुई जीवन-पद्धति में सफलता के लिए सर्वाधिक महत्व होता है । युवाओं को जिन क्षेत्रों में समायोजन करना पडता है, उनमें रूचिर्या, शारीरिक गठन, भौतिक, वस्तुएँ और मनोरंजन आदि भी है ।

(२) सांवेगिक तनाव की समस्या : प्रौढ व्यक्तियों या बड़ों द्वारा लयाई गई रोक-टोक युवाओं में अनेक सांवेगिक समस्याएँ

पैदा कर देती है । इस अवसर में प्रणय- व्यापार से सम्बन्धित समस्याएँ भी युवाओं को कुंठित कर देती है । अनेक संवेग जैसे- क्रोध, भय, व्याकुलता, ईर्ष्या, स्पर्द्धा, प्रसन्नता, स्नेह आदि युवाओं पर हावी रहते है जो उन्हें प्रभावित करते है । युवा जो कार्य करना चाहते है उसमें रूकावट पडना, अपमानजनक टीका-टिप्पणी, बड़ों का अनचाहा परामर्श युवाओं को क्रोधित कर देता है । इस अवस्था में विषमलिंगियों में रूचि स्वाभाविक होती है, यदि उसमें रोक-टोक होती है तो उसके संवेग प्रबल हो जाते है ।

(३) सामाजिक व्यवहार की समस्या : युवावस्था में युवाओं की मित्र मंडली किशोरों की तुलना में छोटी होती है और उनमें सामाजिक सुरक्षा की भावना भी बढ जाती है किन्तु इस अवस्था में वह अपना स्वयं का व्यक्तित्व बनाना चाहता है जिससे उसे समूह का अनुमोदन प्राप्त हो। वह दूसरों से सुसंस्कृत ढंग से व्यवहार करता है और स्वयं के प्रति भी ऐसे व्यवहार की आशा करता है । सामाजिक कार्यों में भाग लेना व उनसे संतुलन बनाए रखने की इच्छा रखता है ।

(४) व्यक्तित्व सम्बन्धी समस्या : प्रत्येक व्यक्ति को अपने वातावरण के साथ समायोजन करना होता है । बिना बाधाओं, कठिनाइयों के जुझे व्यक्ति जीवन जीने में सक्षम नहीं हो पाता, युवाओं को भी इन समस्याओं का सामना करना पडता है । उसे जोखिम उठानी पडती है, जो युवा जितनी अधिक जोखिम उठाकर आगे बढता है, उसका समायोजन उतना ही अच्छा होता है । इसके विपरीत स्थिति कुसमायोजन की है । युवा को अपने वर्तमान से ही नहीं बल्कि भविष्य से भी जूझना पडता है ।

(५) व्यवसाय की समस्या : प्रत्येक युवा यह जानता है कि व्यवसाय उसके जीवन की अनिवार्यता है और उसके लिए वह सतत प्रयत्नशील भी रहता है । वह अधिक पैसा कमाने की लालसा करता है और इसलिए अनेक बार छोटे-मोटे व्यवसाय, नौकरी छोड देता है लेकिन जब उसे जीवन में अच्छी नौकरी या व्यवसाय नहीं मिल पाता तो उसके लिए यह बड़ी विषम स्थिति होती है, उसकी स्वयं की योग्यता क्या है, अनेक समस्याएँ उसे व्यथित करती है ।

(६) सामाजिक समस्या : उपर्युक्त समस्याओं के अतिरिक्त युवाओं के समक्ष अनेक सामाजिक समस्याएँ है जिनसे वह व्यथित रहता है, इनमें सर्वाधिक महत्वपूर्ण समस्या है असन्तोष। जब युवा अपनी वर्तमान स्थिति से संतुष्ट नहीं होता, उसकी मनोकामनाएँ पूर्ण नहीं हो पातीं, जैसे-शिक्षण सस्थाओं में शिक्षण कार्य का सुचारू रूप से न चलना, युवाओं को उचित मार्गदर्शन न मिल पाना, परीक्षाओं में अनियमितताओं का होना, समाज में व्याप्त कालाबाजारी, भ्रष्टता, भाई-भतीजावाद

का बढ़ता प्रभाव, नौकरी की समस्या, भविष्य के प्रति अनिश्चितता की भावना आदि अनेक समस्याएँ जब युवाओं को व्यथित कर देती है।

युवा उत्तेजनापूर्ण आंदोलनों को नियंत्रित करना

हमने युवा उत्तेजनापूर्ण आंदोलनों के प्रमुख कारणों और उनके महत्वपूर्ण सिद्धान्तों पर विचार किया है यह सही है कि स्पष्टतया, अशांति और उत्तेजनापूर्ण आंदोलनों को उत्पन्न करने वाली शक्तियों का पूर्ण उन्मूलन नहीं किया जा सकता। तो फिर युवा उत्तेजनापूर्ण आंदोलनों को कम किया जा सकता है? क्या सिद्धान्त और शोध उन्हें नियंत्रित करने के उपायों के बारे में सुझाव दे सकते हैं।

- (१) एक सामान्य युवा पुरुष व्यक्तिवादी, कल्पनाशील और प्रतिस्पर्धी होता है। वह केवल मार्गदर्शन चाहता है जिससे उसका जोश और उत्साह नियंत्रित हो सके। लड़कों को रोष अभिव्यक्त करना सिखाना चाहिए। यदि एक व्यक्ति रोष को दबाता है तो उसे एक निकास ढूँढना पड़ता है जिससे उसे मन का गुबार निकालने का अवसर मिल जाए। मनश्चिकित्सक परिभाषित शब्दावली में इसका अर्थ होता है कि किसी भी व्यक्ति की संचित आक्रामक शक्ति चाहे वह कण्ठाओं से हो या मूल प्रवृत्ति के मनोवेगों से बनी हो मुक्ति चाहती है। माता-पिता को भी चाहिए कि वे अपने बच्चों को भावनात्मक दबाव को विभिन्न प्रकार की गतिविधियों से निर्मुक्त करने के लिए प्रोत्साहित करें।
- (२) प्रौढ़ों को यह तथ्य स्वीकार करना पड़ेगा कि युवा समस्याओं का समाधान उन्हें साथ लिए बिना नहीं हो सकता। इसलिए माता-पिता, प्राध्यापकों एवं प्रशासकों को छात्रों/युवानों का सहयोग प्राप्त करना पड़ेगा। युवाओं/छात्रों, माता-पिता, प्राध्यापकों, शैक्षणिक प्रशासकों, राजनीतिज्ञों और राजनीतिक दलों को युवाओं की समस्याओं/शिकायतों की समझने और उन्हें तर्कसंगत दिशा-निर्देश देने के लिए सहयोग करना चाहिए।
- (३) ऐसे प्रयत्न किए जाने चाहिए जिसमें छात्रों/युवाओं, प्राध्यापकों और शैक्षणिक प्रशासकों के दिन-प्रतिदिन के संपर्कों में जो छोटे-छोटे उत्तेजक उत्पन्न होते हैं, वे हट जाएं। प्रत्येक शिक्षा संस्था में एक ऐसी व्यवस्था होनी चाहिए जो छात्रों की शिकायतों की पहचान करे और उनका समाधान करे। इस प्रकार की व्यवस्थाओं को केवल समस्याओं के भड़क जाने के बाद ही निपटाने की प्रक्रिया प्रारम्भ नहीं करनी चाहिए परन्तु निरन्तर प्रयास करते रहना चाहिए कि ऐसी घटनाएँ जिनसे उलझने उत्पन्न होती हैं, रोकी जा सकें।

- (४) सभी राजनीतिक दलों को छात्रों के राजनीति में भाग लेने के सम्बन्ध में एक आम आचार संहिता पर सहमत होती चाहिए। यह उन्हें राष्ट्रीय विकास के भविष्य में दायित्वों का निर्वाह करने के लिए तैयार करेगी। इसका कोई अर्थ नहीं है कि पहले तो छात्रों को राजनीति से दूर रहने के लिए प्रेरित किया जाए और फिर उनसे आशा की जाए कि वे समाज नीमार्ण की प्रक्रिया में जोश से भाग लें।
- (५) इस प्रश्न पर कि शैक्षणिक प्रशासन की प्रक्रिया में छात्रों के हिस्सेदारी की सीमा और उसका संरूप क्या हो, पर शीघ्रताशीघ्र निर्णय होना चाहिए।
- (६) शैक्षणिक संस्थाओं में पुलीस हस्तक्षेप के सम्बन्ध में सुस्पष्ट नीयम बनाए जाने चाहिए। एक विश्वविद्यालय पुलीस बल को गठित करने के बारे में सोचा जा सकता है। हम विशेष रूप से छात्रों से और सामान्य रूप से युवाओं से निपटने के लिए एक विशेष रूप से प्रशिक्षित पुलीसकर्मी भी रख सकते हैं।

निष्कर्ष:

अब समय आ गया है कि इस विशाल युवा शक्ति जो अब तक उपेक्षित रही है, को विकास के लिए एवं सामाजिक अन्याय को हटाने के लिए और राष्ट्रीय सामूहिक लक्ष्यों की प्राप्ति के लिए लगाया जाए। दमन और टकराव के वातावरण के स्थान पर आशा, विश्वास और आस्था के वातावरण की आवश्यकता को समझना चाहिए और युवाओं को संगठित करने की पहल करनी चाहिए।

* Dr. R.S. Patel

Arts (Gujarati)

Research Zone India

Vol 5

Issue - (2)

March- 2017 Page : 22 - 24

ISSN 2319 - 8168

મધ્યકાલીન લોકસાહિત્ય

જનમાનસમાં યુગોથી અસ્તિત્વ ધરાવતું લોકસાહિત્ય જનમાસના લોકકંઠે જળવાઈ રહ્યું છે. લોકસાહિત્યની વ્યાખ્યા કંઈક આ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે. લોકસાહિત્ય એટલે લોકોનું, લોકો માટેનું અને લોકો ધ્વારા રચાયેલું આપણું તળપદું ધન.' આપણે જાણીએ છીએ કે, 'લોક' શબ્દ શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીએ પ્રચલિત કર્યો. શ્રી મેઘાણીએ સૌરાષ્ટ્રના નેસડે-નેસડે ફરી વળીને લોકસાહિત્યનું સંપાદન કર્યું. લોકસાહિત્ય કોઈ એક વ્યક્તિનું નહીં પરંતુ આખા જનમાનસ સમાજનું સાહિત્ય છે. અર્થાત ગાન ગણાય છે. અહીં લોકજીવનની સંવેદના વ્યક્ત થાય છે જનમાનસનું એક સામજિક પ્રતિબિંબ તેમાં પડતું હોય છે, લોકજીવનની ઉર્મિઓને, ઉત્કટ વેદના- સંવેદનાઓને અને ભાવનાઓને વાચા આપવામાં આવે છે. એ કરતા વધારે જનસમાજની રહેણીકરણી, આચાર-વિચાર, જીવનશૈલી પરંપરાગત પાળવામાં આવતા રીતિ રીવાજો-ઉજવાતા ઉત્સવો અને શ્રદ્ધા-અંધશ્રદ્ધા-શુકન-અપશુનની માન્યતાઓ વ્યક્ત થયેલી હોય છે.

'લોકસાહિત્ય એ બોલાતી જનવાણીનો નિચોડ છે. જનવાણી જનમાનસનો નિચોડ-મૂડ વ્યક્ત થયેલો હોય છે. સાહિત્યવાણીને વારંવાર લોકવાણીએ પોતાના મેઘજળ પિવડાવીને વહેતી રાખી છે.' 'ઝવેરચંદ મેઘાણી' જસવંત શેખડીવાળા લોકસાહિત્ય વિશે કહે છે કે : 'લોકો ધ્વારા લોકો માટે, લોકબોલીમાં સર્જાયેલું, લોકસંસ્કૃતિ અને પાકૃતિક પરિવેશનું પ્રતિબિંબ ઝીલતું લોકોનું કંઠસ્ય સાહિત્ય એટલે લોકસાહિત્ય.' લોકસાહિત્ય એ મૌખિક પરંપરાનું સાહિત્ય ગણાય છે. લોકસાહિત્ય એ સાહિત્યની સામગ્રી છે. આપણી સાચી વિરાસત છે. આપણી લોકકથા-લોકવાર્તા અને લોકગીતના મુળ લોકસાહિત્યમાં પડેલા હોય છે. લોકસાહિત્ય એટલે જેમ છમાછમ કરતો કરતો પહેલો વરસાદ આવે અને ભીની માટીની જે સોડમ આવે એના જેવી સોડમ-સુગંધ લોકસાહિત્યમાં સમાયેલી હોય છે. કોઈકે એવું પણ કહ્યું છે કે : 'અભણ બોલે અને ભણેલા સાંભળે' એ લોકસાહિત્ય કહી શકાય કે લોકો માટે લોકબોલીમાં અનાયાસે રચાયેલું, લોકસાહિત્યનું પ્રતિબિંબ ઝીલતું અને લોકજીવન સાથે સીધું સંકળાયેલું, પેઢી-દરપેઢીથી ઉતરી આવેલું, લોકોનું સાહિત્ય સ્વાભાવિકપણે આ સાહિત્ય લોકસ્મૃતિ, લોકહૃદય અને લોકકંઠમાં યુગો-યુગોથી સચવાતું જીવાતું આવ્યું છે. જે આપણી ચોતરફ જોવા મળે છે. લોકસાહિત્ય કંઠોપકંઠ એમ એક પેઢીથી બીજી પેઢી સુધી ઉતરી આવે છે. એમ કહેવાય કે, લોકસાહિત્ય માટે એક લોકોક્તિ

છે.

'થોથું ઈ થોથું

ડાયું ઈ હાંચું.

માનવીની સાચી ઓળખ એના સમાજનું લોકસાહિત્ય છે. માણસ કયા સ્તરનો છે એની સંસ્કૃતિ-સંસ્કાર કેવા છે તે જાણવું હોય તો એના સમાજના લોકસાહિત્યનો અભ્યાસ કરવાથી એની જાતિ-જાતિ કુલ બધું જ પરખાય જાય છે. દરેક દેશની પ્રજાને તેની ભાષામાં (બોલી) આવું. લોકસાહિત્ય હોય છે. જે તળપદા-જાનપદી શબ્દોથી ભરપુર હોય છે. ક્યારેક જનસમાજમાં બોલાતી કહેવતો અને બોલાતા રૂઢિ પ્રયોગનો પણ એમાં વિનિયોગ થયેલો હોય છે. સમસ્ત લોકસમાજના આનંદ-ઉલ્લાસનો, શોકનો અને દુઃખ જેવો સહજ ભાવ લલકાર જેમાંથી પ્રગટે છે. તેવું સાહિત્ય લોકસાહિત્ય કહેવાય, એ અર્થમાં એ સાંધિક રચના છે. જનસમુહનો પડઘો એમાં પડતો હોય છે. જનસમાજની રગેરગ એમાં વ્યક્ત થયેલી હોય છે એ સાર્વજનિક મૂડી બની રહે છે, બોલાતું-ગવાતું મૌખિક સ્વરૂપ હોવાથી તેમા પેઢી-દર પેઢી કેટલાક સ્વર-વ્યંજન વર્ણનો ઉમેરતા કે ઘટાડો થયા કરતો હોય છે. એમાં અનાઘાત પુષ્પની પહેલી ફોરમને સોડમ હોય છે, એમાં તાજગી અને દીપ્તિ હોય છે. ક્યારેક એમાં લાઘવભરી મરમાળી વાણી, વન- ઉપવનના અમલી સૌન્દર્યનો અનુભવ કરાવવાની તાકાત હોય છે. લોકસાહિત્યને ચિરંજીવી સાહિત્ય તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. એ પ્રારંભે લિખિત કે લિપિબદ્ધ હોતું નથી. પણ કંઠોપકંઠ, મુખપરંપરાગત કથ્ય અને ગેયસ્વરૂપે રમતું હોય છે. આધુનિક વિજ્ઞાનયુગમાં આધુનિક મુદ્રણયંત્રની શોભ પછી લિખિત સ્વરૂપમાં તેને કાગળ ઉપર લખી લેવામાં કે મુદ્રિત સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું. એ લોકસાહિત્યનું સંપાદનકાર્ય થયું ગણાય.

કેટલાક લોકો અણસમજણે લોકસાહિત્યને 'અસંસ્કારી અને બિનકેળ વાયેલી જાતીનું સાહિત્ય' એમ કહી નિંદા કરે છે. પરંતુ સાચા લોકસાહિત્યને ખોટી સ્તુતી કે નિંદા કશું સ્પર્શતા નથી. એલેક્ઝાન્ડર કેપ નેમના 'The Science of Folklore' માં યોગ્ય જ કહે છે. 'I conceive of folk tales and folk songs as Purely Literary manifestations of the Popular genius, acting under the same impulses as the Productive mind of Literary men, Scholars and artists.'

અર્થાત 'શિષ્ટ' સાહિત્યથી આ 'લોક' સાહિત્ય કોઈ રીતે ઉતરતું નથી.

* Asso. Prof. B.B. Avichal Arts & Commerce College, Mandvi (Surat)

બન્યુ છે તો એવું કે લોકસાહિત્યે શિષ્ટ સાહિત્યને પોષણ આપ્યું છે. અહીં 'ધરતીનું ધાવણ' એ શબ્દો લોકસાહિત્ય માટે પ્રયોજાયેલા સાર્થક શબ્દો છે.

લોકગીતો-લોકકથાઓ ઈ.નો પ્રભાવ અર્વાચીન કેટલાયે સર્જકોના સર્જનો પર પડેલો જોવા મળે છે. જેમ કે અર્વાચીન યુગના અગ્રણી ઉર્મિકવી ન્હાનાલાલના 'રાસ' નામે નિરુપાયેલા ગીતોમાં વિષય, રાગના ઢાળ, અભિવ્યક્તિની શૈલી, ભાષા, લય-લહેકા ઈ.તેના પુરતા સગડ લોકસાહિત્ય માંથી મળી આવશે.

આપણું લોકસાહિત્ય આપની પ્રજા જેટલું પ્રાચીન છે. પ્રત્યેક સમયમાં લોકમાનસ સર્જન તો કરતું જ રહે છે. માનવ મનના ભાવો પ્રેમ, શોર્ય, વિરહ, મિલન વાત્સલ્ય, વેર, શોક, ત્યાગ સમર્પણ, વગેરે દરેક દેશમા દરેક કાળમા ભાષામાં એકસમાન જ રહેવાનાં તેથી અમેરીકા, ફ્રાન્સ કે યુરોપમાં કે ભારતમાં લોકસાહિત્યનાં સ્વરૂપ, કથન તેની આંતર સામગ્રીમાં ઘણી સમાનતા જોવા મળે છે. જેમ કે મહારાષ્ટ્ર, રાજસ્થાન કે ગુજરાત ભલે ભૌગોલિક રીતે, ઐતિહાસિક રીતે કે ભાષા સામગ્રી રીતે (રૂપે) ભિન્ન પ્રદેશો હોય પરંતુ તેમના લોકસાહિત્યમાં ગૃહસંસાર તેમજ લોકજીવનનું પોત લગભગ એકસમાન રહે છે. લોકસાહિત્ય અભ્યાસી ડો. કનુભાઈ જાની લોકસાહિત્યના આ પ્રમાણે વિભાગો પાડે છે. લોકકથા, લોકનાટ્ય(ભવાઈ) કહેવત-રૂઢિપ્રયોગો, મહેણાં-ટોણાં ટુચકા, લોકવ્યુત્પત્તિ, ગીતકથા લોકગીત અને મુક્તક: ઉખાણાં દુહા, સુભાષીત વગેરે પ્રકીર્ણ એમાં પ્રથમ ચાર કથ્ય પ્રકાર છે. અને બાકીના ત્રણ ગેય પ્રકાર છે.

વિશિષ્ટ લક્ષણોવાળું જે લોકસાહિત્ય, ગુજરાતમાં મધ્યકાળમાં સર્જાયેલું જોવા મળે છે તેમા ચારણકોમનુ આગવું પદાન છે. ચારણોને દેવીપુત્ર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, સત્યવક્તા, અવધ્ય-સન્માનને લાયક હોય છે. તેઓની જીભે સાક્ષાત સરસ્વતી વસે છે. એમ માનવામા આવે છે. રાજાશાહીના યુગમા રાજાઓ અને વીરયોદ્ધાઓની શુરવીરતાને બીરદાવવા માટે બીરદાવલીઓ લલકારવામા આવતી હતી. ચારણો મીઠાબોલા- આખાબોલા અને નીડર હતા. ચારણી સાહિત્યમાં લાંબી-લાંબી પ્રશસ્તિઓ અને ટુકા દુહા એમ બે ભિન્ન પ્રકારની રચનાઓ જોવા મળે છે. ગુજરાતી લોકસાહિત્ય સૌથી પ્રાચીન મુક્તક પ્રકાર દુહો છે.

ચારણ-બારોટ ઉપરાંત, ભાટ, મીર, રાવળ વગેરે જાતીઓએ પણ દુહા-વાર્તા અને પ્રશંસાની બિરદાવલીઓ ધ્વારા આ સાહિત્યને જીવંત રાખ્યું છે. પદ્ય-ગદ્યમાં રચાતું આ લોકસાહિત્ય કંઠસ્થ રહેતું અને તેથી સમગ્ર પ્રજાજીવનનું એ સહિયારું ધન ગણાય છે. કોશ હાંકતા ખેડુઓ, રાવણહથ્થા પર ગાતા ભરથરીઓ, વરસાદના વરતારા રજૂ કરતા ભડલી વાક્યો જેમ કે..

'વરસે ઉતરતો ધન ખાય કૂતરા'

'વરસે મઘા તો ધનન ચગા'

'વરસે ભરણીતો નાર મેલે પરણી'.

ગુજરાતના ગૃહજીવનમાં નારી સમાજના મુખે પણ ઢગલાબંધ લોકસાહિત્ય સચવાયેલું છે વ્રતગીતો, લગ્નગીતો, શુભ અવસરનાં ગીતો, હાલરડા, રાસડા, ગરબા, રાજીયા અને

મરશિયા-વિલાપગીતો પણ લોકસાહિત્યમાં સ્ત્રી વર્ગે કરેલું વિપુલ અર્પણ છે. લોકસાહિત્યના ગીતો જાણીએ એ પૂર્વે લોકસાહિત્ય વિશે વાત કરીએ તો લોકસાહિત્યમાં મુખ્યત્વે તળપદી ભાષા-બોલીમાં રચના-અજ્ઞાન-અનામી કવી ધ્વારા સૃજન મુળ ભુત રીતે કંઠસ્થ સાહિત્ય, પેઢી દર પેઢીથી વારસાગત ઉછેર(સંવર્ધન) સર્જનમા સભાન વ્યક્તિત્વનો અભાવ, કુદરતી-નૈસર્ગિક અને મુગ્ધ નિવર્યાજનુ આલેખન, મુખ્યત્વે લોક-વિદ્યા પ્રસ્તુત કરતા સ્વરૂપો કળા સાહિત્ય ધર્મ નહિં. જનસમુદાયની વિવિધતા વગેરે લાક્ષણિકતાઓ જોવા મળે છે. લોકગીતના સંદર્ભમાં કહી શકાય - ગુજરાતી ભાષામાં 'લોકગીત' શબ્દનો સૌ પ્રથમ પ્રયોગ રણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતાએ ઈ.સ. ૧૯૦૫ માં ગુજરાતી સાહિત્ય પરીષદના પ્રથમ અધીવેશનમાં કર્યો હતો. જે આજે 'દેશજ ગીતો' ના પર્યાય તરીકે વ્યાપક રીતે વિસ્તર્યો છે. સાંપ્રત સમયમાં મુખપાટીના આ ગીતને લોકોને 'લોકગીત' નામે સ્વીકારી લીધું છે.

લોકસાહિત્યના વિવિધ સ્વરૂપોમાં સૌથી વધારે મનહર, હૃદય સ્પર્શી અને શ્રેષ્ઠ સ્વરૂપ લોકગીત છે. લોકગીત ભલે આદિમાનવની જીવનયાત્રામાંથી વિકસ્યું હોય પરંતુ તેમાં પ્રકૃતિના બધાજ જડ અને ચેતન તત્ત્વોએ તેમનો ફાળો આપ્યો છે.

લોકગીતની વ્યાખ્યા:

લોકગીત વિશે લોકસાહિત્યકાર મેઘાણી કહે છે કે : જેના રચનાકારે કદી કાગળ કે કલમ પકડ્યા નહી હોય અને પ્રેમાનંદ કે નરસિંહની પૂર્વ કેટલાક કાળ વીધીને એ સ્વરો ચાલ્યા આવે છે. તેનીય કોઈ ભાળ નહી લઈ શક્યું હોય એનું નામ લોકગીત.

"લોકજીવનમાં અવ્યક્ત મનમાંથી અચિંત્ય રૂપથી અનાયાસે ઉદભવતા મનોભાવોની લયાત્મક અભિવ્યક્તિ તે લોકગીત "એમ જયમલ્લ પરમાર જણાવે છે.

લોકગીત જે-તે સમાજની સહાનુભૂતિ અને સમાજની વેદના અને સંવેદનાઓને વ્યક્ત કરે છે. આ કાવ્યપ્રકાર સમાજ સુલભ અલંકારો અને અનેક મુખે વહેતું રહેલું હોવાથી અનેક પાઠો લઈને આવે છે. જેમાં કર્તા, નામ વિનાનું ક્યારેક શાબ્દી તો ક્યારેક અશાબ્દી એવું સુગમ અને સરળ, અત્યંત સુગેય બનતું લોકગીત સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ પણ અગત્યનું કાવ્યસ્વરૂપ લેખાય છે.

લોકગીતના પ્રકારો :

'હાલરડા' બાળક, પારણામાં સૂતું હોય અને માતા હિચોળતી હોય ત્યારે હાલરડી ગવાય છે. જેમ કે 'શિવાજીનું હાલરડું' વિશ્વભરમાં જાણીતું છે.

વ્રતગીતો: ભારતીય સંસ્કૃતિમા જુદા જુદા વ્રતોનો મહીમા છે. આ વ્રતો દરમીયાન ગવાતા ગીતોને લોકગીત કહેવાય છે. જેમ કે ગૌરીવ્રતના ગીતો- "ગૌર્ય માને પાંચે આંગળીએ પૂજ્યા ને નાગલા ઓછા પડ્યા રે લોલ."

લગ્નગીતો: લગ્નગીતો એ આપણાં લોકસાહિત્યનું માતબર અંગ છે. લગ્ન સમયે જુદી જુદી વિધિઓ વખતે અલગ અલગ ગીતો ગવાય છે. તેને લગ્નગીતો કહેવાય. તેમાં ગણેશ સ્થાપના સમયે, કંકોત્રી લખતી વખતે, માંડવાને ઉગતારતી વખતે, પીઠી ચોળવાની વિધિ

વખતે, હસ્તમેળાપ સમયે તથા મામેરુ, વરઘોડો જેવા લગ્નના પ્રસંગાનુસાર જુદા જુદા ગીતો ગવાય છે.

સીમંત વધાઈના ગીતો: હિંદુ ધર્મની વિધી પ્રમાણે પરણીને આવેલી વહુ સગર્ભા બને ત્યારે સાતમે મહીને સીમંત સંસ્કર થાય છે. આ ગીતો અનેક પ્રકારના લોકગીતો છે.

શ્રમગીતો : ઘંટી દળતાં, લીલો મોલ કાપતા કે વાવણી કરતા જુદા જુદા ગીતો ગવાય છે. જે ગીતો લોકગીતનો જ એક પ્રકાર છે.

દા.ત.. "સાવ રે સોનાનું મારું દાતરું રે લોલ..

મરશિયા : મરનારની પ્રશસ્તિ કરતા એટલે કે મૃત્યું પછી વ્યક્તિના ગુણોને આધારે જે છાજિયાં ગવા છે તેને પણ લોકગીતનો એક પ્રકાર ગણવામાં આવે છે.

આ ઉપરાંત પણ પ્રભાતિયાં, બાળજોડકણાં, જનોઈના ગીતો, તુલસી વિવાહના ગીતો, રાસડા, કજોડાના ગીતો, ગરબા માંડવીના ગીતો, ઇંદ-દુહા, શલાકા ભવાઈના ગીતો વગેરે પણ લોકગીતો કહેવાય છે.

આજે ગુજરાત પાસે સંશોધન કાર્યના પરીણામે આપણી પાસે પ્રકાશિત કરી શકાયેલુ પુષ્કળ લોકસાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે. આમ તો ગુજરાતી ભાષાનો લોકસાહિત્યના કેટલાંક મૂળિયા મધ્યકાળના જૈનસાહિત્ય, હેમચંદ્રાચાર્યના વ્યાકરણ દુહાઓ, સોરઠા, ભાલણ-પ્રેમાનંદ-નાકરના આખ્યાનોમાં શામળાની વાર્તાઓ-દુહા-સોરઠા ઉપરાંત એ ગાળાના ભજન (એટલે એક ને એક વાતનું રટણ કાર્ય કરવું) (ભગવતગોમંડલ) આતમને જગાડતી વાણી એટલે ભજન) પદ-પ્રભાતીયા-ગરબો ગરબી વગેરેમાં લોકસાહિત્યના મોતી વેરાયેલા જોવા મળે છે.

અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યને અગ્રંજી શિક્ષણ સાહિત્ય રસિકોનો સ્પર્શ મળતાં, લોકસાહિત્યના સંપાદન-સંશોધનની પ્રવૃત્તિ આરંભાઈ, જેની શરૂઆત ફાર્બસ સાહેબે કરાવેલા 'રાસમાળા'ના સંપાદનથી એ પછી ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રત્યેક યુગમાં ગુજરાતી લોકસાહિત્યનું પ્રકાશન થતું રહ્યું છે કે જેમ કે 'રાસમાળા' ગુજરાતી (રણછોડરાય ઉદયરામ) કથનાવલિ (મગનલાલ વખતચંદ) રમૂજી ગરબાઓની ચોપડી. રમૂજી ગરબાવલિ (શોરાબજી હોરમશજી ચીકન) ગુજરાતી કાઠિયાવાડ દેશની વાતાર ૧ થી ૩ (ફરામજી બમનજી પટેલ) લપોડશંખ લખ, વાઘમારખાં, હુંકારે તો નહિં, ભવાયાની ઉત્પત્તિ (દલપતરામ) નાગર સ્ત્રીઓમાં ગવાતા ગીત (નર્મદ) અમદાવાદના વડનગરા નાગરની સ્ત્રીઓમાં ગવાતા ગીતો (બાળાબહેન ભોળાભાઈ સારાભાઈ) ભવાઈ સંગ્રહ (મહીપતરામ નીલકંઠ) લોકકથા (રૂસ્તમ ખુરશેદ) લોકગીત (રણજીતરામ મહેતા) સોરઠનું લોકસાહિત્ય (વકીલ કેશવજી)

શ્રી મેઘાણી ધ્વારા સંપાદન કરેલ ડોશીમાની વાતો, સૌરાષ્ટ્રની રસધાર ભાગ-૧-૫, સોરઠી સંતો, સોરઠી ગીતકથાઓ, રંગ છે બારોટ, રઢિયાળી રાત ભાગ-૧-૪ 'ચૂંદડી' ભાગ-૧-૪, સોરઠી સંતવાણી, સોરઠી દુહા.

દુલેરાય કારાણીએ સંપાદન કરેલ કચ્છ કલાઘરો, કચ્છના સંતો અને કવીઓ ભાગ-૧-૨, કચ્છનું લોકસાહિત્ય, કચ્છીની રસધારા ભાગ-૧-૨-૩

આ ઉપરાંત સોરઠી જવાહર, સોરઠી વિભૂતિયો, સોરઠી શૂરવીરો (મનુભાઈ જોધાણી) આપણી લોકસંસ્કૃતિ જયમલ્લ પરમાર) ખેતરના ખેડુ, ચૂડ વિજોગણ, અંદર ઉગ્યે ચાલવું, વાગે રૂડી વાંસળી, ઓખા ખંડળની લોકકથાઓ, ઓલ્યા કાંઠાના અમે પંખીડા, ધરતી ફોર ફોરે, લોકરંગ (પુષ્કર ચંદરવરકર) રસીલી વાતો, દુહાની રમઝટ, કાઠિયાવાડી લોકવાર્તાઓ, પારેખાં (ગોકળદાસ રામચુરા) સજીયો, ખાતુ અને વ્હાલો હુરો, ભીલોનુ ભારથ (ડો. ભગવાનદાસ પટેલ) લોકવાડમય(કનુભાઈ જાની) લોકકથાના મુળ અને કુળ (હરીવલ્લભ ભાયાણી)

અન્યથા ચૌદલોક ત્રેપનમી બારી, લોકજણસ (પ્રેમજી પટેલ) 'ફૂલડા' વેણી વેણી થાળ ભર્યો (પ્રાગજીભાઈ ભામ્ભી) લોકસાહિત્ય ક્ષેત્રે આટલુ સંપાદન થયું છે. નવોદિત સંપાદકો હજી પણ આ ક્ષેત્રે આગળ વધી રહ્યા છે.

મેઘાણી અને પુષ્કર ચંદરવાકર ઉપરાંત અન્ય સંપાદિત સર્જકોએ ગુજરાતના ગામડે ગામડે, ખેતરે-ડુંગળે, સીમ-પાદરે, રખડી-રખડીને આપણાં લુપ્ત થતા ઉત્તમ વારસાને સંગ્રહિત કરીને પિતૃકર્મ સમુ યોગદાન આપ્યું છે. આ સર્વે લોકસાહિત્યની ધરતીમાં નવો પ્રાણ પૂર્યો છે. તેમના લોકસાહિત્યમાં ઐતિહાસીક દંતકથાતમક-સુદીર્ઘ કથાઓ એક દસ્તાવેજ બનીને આવ્યા છે.

Folk song is the mother of all Poetry and

Folk Tal is the mother of all stories.

પાન લીલુ જોયું ને તમે યાદ આવ્યા.

સંદર્ભ પુસ્તકો

- ⇒ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઈતિહાસ-ડો.રમેશ ત્રિવેદી(લેખક)
- ⇒ દૃષ્ટિક્ષેપ-પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ(લેખક)
- ⇒ લોકસાહિત્યનું સમાલોચન-ઝવેરચંદ મેઘાણી (લેખક)

* Dushuant P. Vyas

Arts (Sanskrit)

Research Zone India

Vol. 5

Issue - (2)

March-2017 Page : 25 - 26

ISSN 2319-8168

राष्ट्र की एकतामें वैदिक संस्कृति का योगदान

राष्ट्र की एकता एक वैज्ञानिक प्रक्रिया एवं एक भावना, प्रेम, दया, कृतज्ञता है जो की किसि राष्ट्र अथवा देश के सभी व्यक्तिमें प्रेम एवं सुद्धावना के भाव को प्रदर्शित करति है। आधुनिक समय मे हमे एक बात का ध्यान रखना हि पडेगा की विविधता में हम एकता किस तरहसे संयोग कर सकते है। कयोकि भारत में विविधता में एकता की प्रसिद्ध अवधारणा बिलकुल सटीक बैठती है। यह ए बेहद आम विषय है। विविधतामें एकता का अर्थ है अनेकता में एकता। आज हम भारत की बात करे तो हमे ज्ञात होगा की भारत देश में आज इतनी ज्ञातीया पाई जाति है। इतने धर्म पाए जाते है - इतने रिवाज पाए जाते है कि उन्ही के पीछे कुच्छ न कुच्छ तारतम्यता देखि जाति है। किन्तु यही पर हमे ज्ञात होगा की विविधता में एकता की कितनी जरूरत हमें है। कई वर्षों से इस अवधारणा के साबित करने वाला भारत एक श्रेष्ठ देश है। भारत एक एसा देश है जहा पर 'विविधतामें एकता' देखने के लिये बहुत स्पष्ट है। कयोकि अपने धर्म के लिए दुसरे की भावनाओं और भरोसो को बिना आहत किये कई कई धर्मो नसलो संस्कृतयों और परंपराओ के लोगो का एक साथ रहना। मनोवैज्ञानिक, वैचारिक, राजनैतिक, धार्मिक-शारीरिक, सामाजीक सांस्कृतिक आदी भिन्नताओ के बावखुद भी एकता के अस्तित्व पर 'विविधता मे एकता' ध्यान केन्द्रित करता है। प्रायः एक समस्या है जहा हम विविधता मे एकता के विषय की बात करेगे तब जटिलता होती है।

भारत देश राष्ट्रीय एकता की एक मिशाल है। जितनी भिन्नताए हमारे देश में उपलब्ध है उतनी शायद ही विश्वके किसी अन्य देश में देखने को मिलेगी। भारत के विभिन्न दलों मे बिखरे राजनैतिक नेतृत्व एवं भिन्न विचारधारा सहित बटे बौधिक वर्ग को किसी किसी एक मतमें एक्य कहा जाता है तो वह भारतीय एकता एवं अखडीता है। आज यह कहपाना कतई मुश्किल नही होगा कि आज विश्व किस परिस्थिती से गुजर रहा है। जहा समानता, एकता, साम्यता इत्यादिजैसे प्रश्न हमारे सामने पिडा बन चुके है जिससे हमे या सम्पूर्ण

विश्वको बहुत सारी कठिनाई का सामना करना पड रहा है। किन्तु हमारी वैदिक संस्कृति में जो राष्ट्र की एकता के विषय में जिस तरह बताया गया है वैसा तो शायद ही कहिये बताया गया होगा। इसी कारण से वैदिक संस्कृति सबसे अवर और सुचारू रही है।

वैदिक संस्कृति

आधुनिक युग के दौर को जब हम वैदिक संस्कृति के साथ जोडनेका प्रयत्न करेगे तो हमें ज्ञात होगा की वैदिक संस्कृति इससे विपरीत है। अब इसका भी कारण है की वेदो में समरसता की बाको प्रधानता दी गई है। जैसे की हम ऋग्वेद की बात करे तो

' एकम सत विप्राः बहधा वनन्ति' ।।

अर्थात सत्य एक ही है पर लोग भिन्न-भिन्न नाम से उनका वर्णन करते है। इस तरह से इसमे धर्म निरपेक्षता और राष्ट्रीयता प्रकार होती है। इसमें स्वीकार किया गया है की पुर्ण सत्य की और पहुचनें और इनमे सर्वधर्म सद्धावना-संभावना को मान्यता प्रदान की गयी है। और यह बात तो सत्य ही है। की जो मानता है कि सभी मेरे आत्मीय हैं और सभी से समान प्रेम करता है उसे कभी अकेलापन महसुस नही होता।

ऋग्वेद की एक अपर सुकित पर जब हम प्रकाश डालेगे तो हमे ज्ञात होगा की हमारी वैदिक संस्कृति कया है -

' एकैव मानुषी जातिं...!'

अर्थात सभी मानव की जाति एक हैं। अब जब हमारे वेदोमं यह बात सुचारू रूप से कह दी गई है तो हमे सोचने मे यह उकत विमर्श कर देगी की हमारी वैदिक संस्कृति कितनी समरसता वाली थी आज वैदिक संस्कृति का हास हुवा है जिससे हमे बहुत नुकशान हुवा है

इस प्रकार यवुवेकदमें भी समरसता के विषय में समानता के विषय में बताया गया है।

मित्रस्य मा चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षन्म मित्रस्य चक्षुषा सर्वाणि भूतानी समीक्षे। मित्रस्य चक्षुसा समीक्षाम है।

अर्थात सभी जीव मेरी तरफ मित्र की निगाह से देखें मे सब

* M.Phil., Shree Somanath Sanskrit University, Somanath

जीवों की तरफ मित्र के नजरिए से देखें। हम सब एक दूसरे की तरफ मित्र की नजर से देखें। इसी से हमें ज्ञात हो जाता है की हमारी वैदिक संस्कृति कीतनी प्रबल रही है। समरसता के विषय में इसी प्रकार से अथर्ववेद सामवेद में भी एकता के विषय में मंत्र के माध्यमसे सुचारू रूपसे स्पष्ट तथा प्रतिपादित किया गया है। यह तो हमने वेदों की बात की परन्तु वैदिक साहित्यमें उपनिषद प्रमुख ग्रंथ है। इसी में ही भारतीय दर्शन का प्राचीनतम रूप दर्शनीय है। इसमें आत्मा परमात्मा, संसार, माया, मोक्ष, विधा और अविधा आदि दार्शनिक विषयों की दृष्टिसे महत्वपूर्ण है। इसमें अनेक कथाओं वार्ताओं मिथकों की सुंदर संयोजना देखने को मिलती है। इसी प्रकार से गीता की दृष्टिसे जब भगवान श्रीकृष्ण अर्जुन को अपने विराट स्वरूप का दर्शन करवाया तो उस विराट पुरुष के भीतर ही सभी तत्वोंका समावेश बताया गया और उसी माध्यम से हमें सबको भी भगवान श्री कृष्णने संदेश दीया की सभीमें मे हु और मुजमे सभी समाये हुवे हैं। तो अब यह स्पष्ट है की सभी समान ही कोई अलग भिन्न नहीं है। हमारे उपनिषदोंमें भी समरसता के विषय में प्रचुर मात्रा में कहा गया है। यथा-

असतो मा सद्गमय तमसो म्मा जयोतिर्गमय मृत्योर्मा अमृतंगमया आसत्य से सत्यकी और ले चलो। अंधकार से प्रकाश की और ले चलो मृत्यु से अमरत की और ले चलो।

पृथ्वी परमात्मा का शरीर है, स्वर्ग उसका मस्तक है। सूर्य एवं चन्द्रमा उनकी आंखें हमारे उपनिषदों में भी समरसता के विषय में हमें ज्ञान प्राप्त होता है।

एवं खाली हमारे वेदों या वैदिक आदित्यने ही नहीं अपितु बाइबल-कुरान इत्यादि भिन्न-भिन्न धर्मों के धार्मिक ग्रन्थों में हमें एकता, समानता आदि के विषय में हमें प्राप्त होता है। हमारी वैदिक प्रार्थना में भी कहा गया है।

सर्व भवन्तु सुखिनः सवेक्र सन्तु निामयाः।

सवेक्र भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद दुःख भाग्भवेत् ॥

हे प्रभु सभी सुखी हों। सभी रोगमुक्त हों। सभी कल्याणकारी वस्तु को देखें। कोई भी दुःख का भागी न बने।

हमारी वैदिक संस्कृति हमें सदैव इस प्रकार का ज्ञान प्रदान करती रही है।

स्वामी विवेकानन्दने कहा था 'साधारण जनता जो अपने को 'we the people of India' समझती है।

सारी शक्ति का आधार रहने पर भी उसने आसपास में इतना भेद रखा है। की वह अपने सब अधिकारों से वंचित हैं और जब- तक एसा भाव रहेगा तब तक उसकी यही दशा रहेगी। इसी आपसी मतभेद के कारण ही यह राष्ट्र बिखर चुका है। आज जीस परिस्थिति से हमारा राष्ट्र गुजर रहा है उससे तो

बहुत विपरित हमारा वैदिक काल था। जब हमें वैदिक धर्म की बात करते हैं। तब हमें ज्ञात होता है की वैदिक धर्म में भी बाह्यरूप से अनेकों प्रकार की विविधताए थी किन्तु उनके अन्तस्तल में एक महाएक्य का महीना स्वर सदैव ध्वनीत होता रहता था। इस से हजारों वर्षों से भारत वर्ष को एकता के सुत्रों में बांध रखा था। हमारे बृहदारण्यकोपनिषद में भी समानता एव समरसता के विषय में कहा गया है।

श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासित्वयो।

(बृहदारण्यक ४-५-६)

अर्थात् प्रथम इससे सुनना होगा, फिर मनना करना होगा फिर निदिध्यासन करना। अर्थात् आज हम हमारे राष्ट्रमें सभी जगह देखते रहते हैं की लोग शासकों का उपदेश देते रहते हैं किन्तु हमारे वैश्विक संस्कृति में तो कहा ही गया है की पहले खुद सुने फिर मनन करे और फिर आप उस लायक बन जाओ तब उपदेश देना प्रारंभ करे।

जब हम वैदिक संस्कृति के बारे में बात करते हैं तब प्रथम तो अथर्ववेद संहिता की ऋचा स्मरण होता है।

संगच्छध्वं सम्बद्धं संवो मनांसि जानताम- (अथर्ववेद)

जिसमें कहा गया है तुम सब लोग एक ही विचार बनजाओ अब इसका कारण यह है की प्राचीन काल में देवताओंने बल पाया था।

आज आधुनिक युग में लोग अपने धर्मोंको बहुत बड़ा-चढाकर प्रस्तुत करते हैं जब की हमारी वैदिक संस्कृति में ही तो स्पष्ट से कहा गया है -

नयात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेघया न बहुना सूतेन-

(कठ १/२/२३)

अन्तमें तो इतना ही कहना सिद्ध हो तो है की

निन्दन्तु नीतीनिपुणाः यदि वा स्तुवन्तु

लक्ष्मिः समा विशतु गच्छतु वा यथेतष्टम।

अथैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा

न्याय्यात्यथः प्रविचलन्ति धीराः ॥

संदर्भग्रन्थ

- ⇒ अथर्ववेद
- ⇒ बृहदारण्यक-४-५-६
- ⇒ यजुर्वेद
- ⇒ ऋग्वेद
- ⇒ कठोपनिषद-१-२-२३

* Dr. Rajesh S. Vyas

INDEPENDENCE OF JUDICIARY – A CRITICAL APPRAISAL

The Constitutional challenges in 21st Century carry with it all the complexities of the pace of modernization, evolution of economic and scientific advantages going around us. The constitution of a nation is considered to be a tool of constant evolution of socio-economic values with contemporary values which the constitution sets as a norm of egalitarian body political governs by it. The destination of justice and justice delivery system with which we all are concern is to establish values of egalitarian society where there prevails liberty of thought and expression, belief, faith and worship, equality of statues, and opportunity which in turn promotes amongst all fraternity. The trinity of their three values to be secured by securing, justice, social, economic and political is the commensurate with the dignity of the individual and unity and integrity of the nation.

This paper clears the concept of Independence of Judiciary and its history since independence to till today. Relation between executive and judiciary in Parliamentary system of government are never very cordial I act a little distance and reserve and exclusiveness from each other is a requirement of independent functioning of judiciary. The paper upholds the criticism of judicial activism which is as such as untenable. Courts have since long been judicially active in giving relief in social action litigation to labor, to victims of custodial violence, to the excess committed by the executive. The paper concludes that, the actions being taken by Hon'ble Supreme Court, and various High Courts which are being sought to be criticized under the product of the new Jurisprudence that has emerged, in the recent times, which has undoubtedly contributed in a great measure, to the well being of the society.

Introduction:-

'Judicial Power' is the power of court to decided and pronounce a judgment and carry it into effect between persons and parties who bring a case before it for a decision.¹ Thus, the primary characteristics of a judicial function is the adjudication of a dispute between two more parties brought before the court, and the enforceable nature of its decision. The judicial function is in the nature of trust and cannot be delegated by the court or tribunal wherein it has been vested by law or the constitution itself. The most important characteristic of a court is that the states inherent power of adjudication is vested in it. This power of adjudication or administration of justice is the power of every state to maintain and uphold the law and punish the guilty.

The Judiciary, Which is entrusted with the power of

adjudication or administration of justice, must be independent. This principle of independence of the judiciary has been brought to India from England and some of the judge of the supreme court of India have gone further to assert that independence of the judiciary is a basic structure of the Constitution² Being a federation of constituent units and having a written constitution. It is but natural that disputes may rise between the union and constituent units compared to a Unitary Constitution, the chances of dispute are much more under a federal constitution. Hence in a Federal Constitution, the judiciary has an additional task of solving these disputes apart from guarding the constitution against transgressions by the organs of National Government.

However, in case of India, there is one peculiar condition to be noted. In Spite of being a federation,

* Principal, Modasa Law College, Modasa

the constitution of India has not provided for a double system of courts as in the United States where there are separate federal and State Courts. In India, there is a single integrated system of courts for the union as well as the States and the Supreme Court stands at the head of the Indian judicial system.

Relations between executive and judiciary in parliamentary system of government are never very cordial in fact a little distance and reserve and exclusiveness from each other is a requirement of independent functioning of judiciary

Ours is a democratic republic Democracy inherently is Government of the People, for the People, and by the People. In such circumstances, in framing a Government, Which is to administer, by men over men, the great difficulty lies is, that one should first enable the government to control the governed, and in the next place oblige it to control itself. It is only if these basic fundamentals are adhered to, the democracy can survive, grow and flourish. For a successful functioning of any democracy and representatives self rule, it is essential that elected representatives behave like true democrats. Which ever be the democratic form of Government, the noble ideals of Justice, Liberty, and Equality, should indispensably incense its entire constitutional edifice, and this noble idea should be easily accessible to all its members, if a society claims to be truly democratic.¹

A democracy stands on four majestic pillars, namely the three organs of the state, being the Legislature, the Executive and the Judiciary, the fourth pillars being 'Free Press' The three organs of the State should have well defined, and circumscribed, areas of functions, and powers, so that one does not transgress upon others. No organ can be conceded an over-pawing or domineering, role to play over others, and in that sense they all stand on the same pedestal. The Constitution of India also respects this separation of power between legislature, Executive and judiciary, though not in its rigid form.

India has a parliamentary executive, as the Council of Ministers is to consist of the members of the parliament or the legislature, but then judiciary has been kept separate, and independent. The functions

of different branches of Government are sufficiently differentiated, and no organ is allowed to assume powers, which essentially belong to another As strict separation of powers being not feasible, an interface is acceptable and pre-envisaged provided or in exceptional areas.

In the Scheme of Constitution, the judiciary has a unique role to play. The courts are intermediary between the people and other organs of the State, in order to keep the latter, within the parameters delineated by the constitution. The Judiciary has power to scrutinize legislation, and administrative action, on the anvil of the Constitution and the law, in matters brought before it for adjudication, or in reference. This is known as the Court's power of Judicial Reviews and has been proclaimed to be a basic feature of the constitution.

In order that future generations of India lead a happy and peaceful life, the constitution makers have framed the Indian constitution drawing on their wisdom, based on accumulated knowledge, are experience, gleaned from every quarter of the globe Part – III of the constitution, have provided for the Fundamental Rights of the Indian citizen, and others, while in part – IV have provided for the Directive Principles of the State Policy, which principles, the elected rulers of the country should follow in laying down policies, for the welfare for the people of India, Which the bureaucracy will implement.

The Constitution makers have indicated the direction, that the legislatures in India is to follow, and how the Executive should implement the mandate of the legislature. The founding fathers, while anticipating that the legislative and executive in their zeal, may interfere with the rights and liberty of the people, therefore, they laid down, that certain rights, known as fundamental rights, may be interfered with by the legislature, and the executive, only to a limited extent, and made effective provisions for their protection However a delicate balance has been sought to be struck, between individual liberty and social good.²

The Fundamental Rights through recognized by the Constitution of India as Fundamental Rights, but in the very nature of things, they are the rights which in here in every human being for his meaningful

existence. It is in order to protect the Fundamental Rights and to strike balance between individual liberty and social good provision is made under Article 13, Conferring power on the judiciary to strike down any legislation, if it is inconsistent with the Fundamental Rights.

It is in recognition of these rights, and their protection, that controversies are bound to arise, requiring to be decided, viz; as to whether, there is any inconsistency, or violation of the fundamental rights, so also the extent of inconsistency and violation, and under the frame of Constitution, this task has been entrusted to the Hon'ble Supreme Court under Article 32, and to the High Courts, in various States, under Article 226. These provisions expect the courts to restore, and balance, wherever such transgression comes to their notice.

Thus In a welfare state, all the three instrumentalities of the Governance, have to be active. The legislature in making the laws for the welfare of the people, the executive in implementing the laws for the welfare of the people, and the judiciary in seeing that in doing so, these two instrumentalities do not encroach too far , upon individual freedom, and liberty, and the courts are expected to, and had been, doing this, by striking down the legislation, or executive action, in cases, where it was impossible to justify the legislation or the executive action, as a reasonable classification , or as a reasonable restriction. Constitution is thus supreme, and any action of the instrumentality of the State, in conflict with it, is therefore null & void.

According to the third schedule to the Constitution, certain Constitutional functionaries of all the three wings ; Legislature, Executive , and Judiciary are required to subscribe to an oath, and the basic gravamen of the oath is, that the functionary will uphold the sovereignty and integrity of India , and that will bear true faith and allegiance to the Constitution of India as by law established , and will faithfully and conscientiously discharge the duties upon which he is about to entry and perform the duties without fear or favour , affection or ill will. Thus, apart from duties assigned under various chapters of the Constitution , the basic duty of each Constitutional functionary , of each wing is, to bear

true faith and allegiance to the Constitution as by law established , to discharge the duties faithfully , without fear or favour , affection or ill will and to uphold the sovereignty and integrity of India .³

The first and foremost duty is to uphold the Constitution of India i.e. to do such act as would secure to all the citizens of India

- (i) Justice, Social , Economical and Political
- (ii) Liberty of thought , expression , belief, faith & worship,
- (iii) Equality of status and of opportunity.

These are the basic duties of the Constitutional functionaries, in all the three wings. The question now is, as to whether, if a Constitutional functionary chooses to discharge its Constitutional obligation, truly and faithfully, can it mean and should it be described as its activism? Or rather omission to discharge the duties, tantamount to failure to perform the duties. The expression used in common parlance, as 'Judicial Activism ' is required to be considered in this background .⁴

It is in this sequence ,that when a right of Constitution remedy is conferred under article 32 & 226 of the Constitution of India , to assail the violation of the fundamental rights by directly approaching hon'ble the Supreme Court , or the High Court , as the case may be and thereupon if the judiciary looks in to the matter and discharges its duties , as enjoined upon it by the constitution , should it be described as 'Judicial Activism'?

In my view it is the act of Judiciary to fill up the gaps and doubts became the provisions of the Constitution are couched, normally in general terms to give them adaptability and elasticity, and the final burden of those elastic provisions is upon the Courts. This function is performed by the courts through Judicial Review, which has given rise to Judicial Creativity and this is what has been largely described in common parlance as 'Judicial Activism : it is significant to note ,that the judge made law is secondary and subordinate to the law made by legislature because if the law made by legislature is Constitutional then it makes void the judge made law . True it is that there are past decisions, and precedents, for the judge to rely upon. But then they help to a certain extent only .

There are always some virgin areas, where it is necessary to enunciate fresh principles and some cases also involve the conflict of conflicting rights and highly commendable principles. It is at this juncture, that the court's function become active.

It is in this process, that now a days Judicial Activism is getting more and more popularity. The judges have to deliver the judgments' on the subjects, touching all aspects of national life, including human rights, corruption, environment pollution, nexus between criminals, politicians and others. Obviously until all social political and national maladies of the country are cleaned up, the governance cannot keep the commitment to the Constitution being faced with acute crises time and again, whether it be by deforestation river pollution Criminalization of Politics, or economic & scams, of high magnitude like Hawala, Urea, Fodder, Housing, Telecom and the latest and of the highest magnitude being Telgi's & scam or be violation of human rights like custodial deaths or custodial cruelty or in human treatment in jails, or fake encounters or illegal killing by the Police & Military personnel etc, one cannot disown, that all these crises and scams are the failure of executive for whatever reasons and in whatever manner, but then these crises and scams do directly, and adversely affect the fundamental right of the citizens as guaranteed by part- iii of the Constitution and it is with the object of ensuring or protecting those fundamental rights, that the field of activity of judiciary is widening and in certain cases it is being criticized as Judicial Activism, without appreciating that the directions given by hon'ble the Supreme Court, from time to time, are aimed towards ensuring justice to the people, though it is equally the duty of the other two wings as well, to contribute to secure justice to people, society and ultimately to the nation.⁵

The insecurity to common man, the economic scams, whether it be on account of failure of law and order, or other executive failures, resulting in to episodes like Bhagalpur blinding, police killing, assassination of Late Prime Minister Mrs. Indra Gandhi, or assault on the late Prime Minister Shri Rajiv Gandhi, or suicidal attack on the Parliament House or Godhra episode, or Best Bakery episode or Mumbai bomb

explosion episode, or Akshardham attack or episode of killing of prime ministers grandson, or telgi's scam, or Harshad Mehta, or Bank Security scam, or the like make only a list of some of the scams or episodes, which can be readily counted. In such circumstances can it be afforded, that though the other two organs of the Governance having not been able to keep commitment to the Constitution and on certain occasions, their functioning having failed, should the third wing, the Judiciary, not wake to the call of the day and keep sitting silently, as a silent spectator, forgetting its Constitutional commitment.

It is rightly said any injustice anywhere, is a threat to justice everywhere and therefore, if the higher Judiciary acts in the direction of keeping its Constitutional commitment it cannot be deterred, under the criticism of 'Judicial Activism'. Rather in my feeling the act of the Judiciary is required to be described only as its faithful discharge of Constitutional obligation imposed upon it by the Constitution.

There can be no denial to the fact that the law must move with the times and the Judiciary has forever to remain alive to this reality. This role of the Judiciary is not new, either in Indian or elsewhere. It has been there all along. The current judicial process which has given rise to the debate on 'judicial Activism' is merely a continuation of the justice delivery system which has been prevalent in the country all along.

It is recognizing importance of fundamental rights and their meaningful existence by availability of effective remedy only the Supreme Court in Kasturi Lal's case,⁶ left away the age old concept of sovereign Immunity and re-enunciated the State liability in case of violation of fundamental rights.

In Golaknath's Case ⁷ also, hon'ble the Supreme Court ruled that the amendments to the Constitution could not touch the fundamental rights.

In connection to this in Keshvanand Bharati's Case,⁸ where in by majority of seven against six, the court held that under article 368 of the Constitution parliament has undoubted power to amend any provisions in the Constitution but amendatory power does not extend to alter the basic structure or framework of the Constitution.

The actions being taken by hon'ble Supreme Court and various High Courts which are being sought to be criticized under the criticism of Judicial Activism in my view are the acts being the product of the new jurisprudence that has emerged in the recent times which has undoubtedly, contributed in a great measure to the well being of the society.

Judicial activism characterized by moderation and self-restraint is bound to restore the faith of the people, in the efficacy of the democratic institutions which alone in turn, will activate the executive and the legislation to function effectively, under the vigilant eye of the Judiciary as ordained by the Constitution. rather it is not to be forgotten, that in democracy the public is supreme and what is being done by the court is for protection of that supreme authority lest the ill action, or dormancy on the part of either of the three wings of the governance, brings about a State of total anarchy, or chaos, with passage of time, throwing the Constitution, the democracy, the sovereignty, and the integrity of the country, to winds. It is the time when everyone should rise to the situation, and take every step to prevent coming about of any of the aforesaid situations.

REFERENCE

- ⇒ Muskrat Vs. U.S (1911)219 US 346; Coram: Edward D. white Harlan CJ.Homes,Day,Lurton.
- ⇒ S.P.Gupta V.Union of India,AIR 1981 SC 149; Coran:P.N.Bhagwati,, A.C.Gupta, S. Murtaza Fazal Ali, V.D.Tulzapur, D.A.Desai,R.S.Pathak and E.S.Venkataramaiyah JJ. This case is Popularly known as the 'Judges' Case".
- ⇒ R.N.Vyas,'The Soul of Indian Constitution' (A Critical Evaluation),Printwell Publishers Distributers.
- ⇒ Soli J Sorabjee "Costitutionalism Human rights & the Rule o Law, Univ.Law Publishing Co.
- ⇒ Prof.M.P.Jain- Indian Costitiutional law' Fifth Edition 2004.
- ⇒ Air 1965 SC-1039
- ⇒ Air 1967 SC1643
- ⇒ Air 1973 SC-1461

* Shishir Trivedi

** Dr. J.A. Pandya

Law

Research Zone India

Vol 5

Issue - (2)

March- 2017 Page : 32 - 33

ISSN 2319 - 8168

આગામી સમયમાં વિશ્વશાંતિ અને માનવ અધિકારનાં સંરક્ષણમાં ભારતની ભૂમિકા:

આવતી કાલ એ ગઈ કાલનું પૂનરાવર્તન નથી, છતાં ગઈ કાલનાં આતંકવાદનાં ઓળાએ વિશ્વની આવતીકાલ પણ ઘેરી લીધી હોય તેવું લાગી રહ્યું છે. ૨૦૧૬ ના વર્ષમાં સિરિયાનાં સંઘર્ષે વિશ્વના ડરામણ ભાવી માટે સુરંગ બીછાવી દીધી છે, એજ રીતે અમેરિકી ચૂંટણીઓ પશ્ચાત ડોનાલ્ડ ટ્રમ્પ આગામી વર્ષો માટે અમેરિકા સરીખા વિશ્વ જમાદારનાં શાશક બન્યા છે, ગોર્બાચોવની પેરેસ્ટ્રોઈકા પર પૂર્ણ વિરામ આવી રહ્યું હોય તે રીતે રશીયન પ્રમુખ વ્લાદીમીર પુતીન પોતાનાં આગવા અંદાજમાં વિશ્વશાંતિનાં સરોવરમાં કાંકરીયાળો કરી રહ્યા છે. ચીનનાં વિકરાળ સામ્રાજ્યવાદી અજગર પર જીનપીંગની લુચ્ચી સવારી કરી રહ્યા છે. આ પરિબળો વચ્ચે ગઈકાલની દેહશતભરી સાંજ આવતી કાલની નહી હોય તેમ માનવાને કોઈ કારણ નથી. ૨૦૨૦ માં ભારત વિશ્વગુરૂનાં સ્થાને આવશે તેવા આશાવાદ સાથેનું નરેન્દ્ર મોદીનું નેતૃત્વ વિશ્વશાંતિની દિશામાં મોટું આસ્થા સ્થાન છે, વિશ્વનાં વિકસીત દેશોની હરળોમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરાવે તેવું અગ્નિ-પ મિસાઈલનું સફળ પરિક્ષણ આનો બોલતો પૂરાવો છે. અગ્નિ-પ મીસાઈલનો સંહારક ક્ષમતા અને ચીની શહેરો પર ત્રાટકી શકવાની શક્યતાઓ વચ્ચે ચીને યુનોમાં ફરિયાદ પણ કરી છે જે દર્શાવે છે કે ચીનનો સામ્રાજ્યવાદી અજગર પણ ભારતનાં શાંતી માટેનાં ફુફાડાથી ધુંધવાયો છે. આવી વૈશ્વિક પરિસ્થિતિ વચ્ચે માનવઅધિકારનાં સંરક્ષણ અને સંવર્ધનની શક્યતાઓ પર દ્રષ્ટિપાત કરવો અસ્થાને નથી.

યુનો પર પ્રશ્નાર્થ :

નવા પરિણામો અને પરિમાણો યુનોનાં અસ્તિત્વ સામે પ્રશ્નાર્થ બડા કરી રહ્યા છે. અમેરિકા આજ સુધી વિશ્વ જમાદારની ભૂમિકા બખુબી નીભાવતું રહ્યું છે અને તેની આ જમાદારીનાં કારણે યુનોનાં સભ્યદેશો ઈચ્છા-અનિચ્છાએ પણ અમેરિકન સરકારનાં આદેશોને માન આપતા રહ્યા છે. રશીયન પ્રમુખ ગોર્બાચોવની પેરેસ્ટ્રોઈકા પછીનાં સમયગાળામાં તો યુ.એસ.એસ.આર. (સોવિયેત સંઘ) નાં વિઘટનનાં ગાળામાં અને રશીયન વર્તમાન પ્રમુખ પુટિનનાં મજબુત થવા વચ્ચેનાં સમયગાળામાં ચીન પણ આજ જેટલું સશક્ત ન હતું એ સમયે અમેરિકાએ પોતાની જમાદારી બીનહરીફ રીતે ચલાવી છે. પરંતુ ગુજરાતી કહેવત "ઘરનાં ઘંટી ચાટેને ઉપાધ્યાયને આટો" મુજબ અમેરિકન અર્થતંત્ર ખૂબ જ મોટી મંદીમાં સપડાતું રહ્યું હોવાનું નિષ્ણાંતોએ તારણ કાઢ્યું છે. અમેરિકાએ પારકી વહોરીને લીધેલા યુદ્ધોમાં અમેરિકન સૈન્ય ઉપરાંત નાણાનો મોટા પ્રમાણમાં વ્યય થયો હોવાનું અમેરિકનો માની રહ્યા છે જેનું સીધું પરિણામ ડોનાલ્ડ ટ્રમ્પનાં વિજયમાં દેખાય છે. ડોનાલ્ડ ટ્રમ્પ પોતાની નિતીઓ વારંવાર ઘોષિત કરી રહ્યા છે જે સીધો જ નિર્દેશ કરે છે કે તેઓ "અમેરિકન રાષ્ટ્રવાદ"નાં પ્રતિક તરીકે ઉભરી રહ્યા છે તેઓ વિશ્વનાં અન્ય દેશો માટે અમેરિકાનું પોતાનું અર્થતંત્ર કે લોહી વહેવડાવવાનાં મતનાં નથી તેઓ અમેરિકન મૂળ નિવાસીઓનાં મજબુત પ્રતિક તરીકે ઉભરી રહ્યા છે.

સામે પક્ષે બ્રિક્સીટ પછી યુરોપિયન યુનિયન પણ ઘણું નબળું પડ્યું

છે, રશીયાનાં પ્રમુખ પુતિન પણ પ્રબળ રશીયન રાષ્ટ્રવાદનાં પ્રતિક મનાય છે, ચિન પોતાની સામ્રાજ્યવાદી નિતીને કારણે વારંવાર પડોસી દેશો કે જાપાનમાં ઘુસણખોરી કરીને યુનોને પડકાર ફેંકી રહ્યું છે, તેવા સંજોગોમાં નિષ્ણાંતોનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે કે, આગામી સમયમાં યુનોનાં અસ્તિત્વ સામે પ્રશ્નો ઉદભવશે.

આતંકવાદનાં પોષકને જ ભરખી રહ્યો છે આતંકવાદ:

આતંકવાદનો ભયાવહ ચહેરો વિશ્વનાં દરેક દેશોએ જોઈ લીધો છે, અમેરિકાનાં ટવીન ટાવર તેમજ પેન્ટાગોન પરનાં આતંકવાદી હુમલાઓએ સાબિત કરી આપ્યું છે કે આતંકવાદનાં બિહામણા પડછાયાથી કોઈ બાકાત નથી.

વિશ્વ સમુદાયનાં દેશોએ અનેક વખત આતંકવાદનાં ભયાવર કારસ્તાનોનો ભોગ બનવું પડ્યું છે અને એ અનેક વખત સાબિત થઈ ચુક્યું છે કે દરેક આતંકવાદી જૂથોને વિશ્વની મહાસત્તાઓએ પણ કોઈને કોઈ સમયે પોષણ આપ્યું છે, ઈસ્લામનાં નામે કે અન્ય કોઈ ધર્મ, જાતિ કે વિસ્તારનાં નામે ચાલતી આતંકવાદી પ્રવૃત્તિને દુશ્મન દેશોનો સહકાર મળતો જ રહ્યો છે.

અબ્દુલા આઝમ શ્રિગેડીયર્સ, અલબદર, અલએતીહાદ અલ ઈસ્માલીયા, અલ નુસરા ફ્રન્ટ, અલ કાયદા, અલ ઉમર મુજાહિદદદીન, આર્મી ઓફ ઈસ્લામ, બોકોહરામ, બબ્બર ખાલસા, બલુચિસ્તાન લિબરેશન આર્મી, કમ્યૂનિસ્ટ પાર્ટી ઓફ ઈન્ડિયા (માર્ક્સીસ્ટ - લેનીનીસ્ટ), હમાસ, હકાની નેટવર્ક, હરકત ઊલ મુજાહિદદદીન, હર્ષબે ઈસ્લામ, કુરદીશ હીઝબુલ્લા, હીઝબુલ મુજાહિદદદીન, ઈન્ડિયન

* Ph.D. Student, Maharaja Krishnakumarsinhji Bhavnagar University, Bhavnagar

** Principal, Sheth H.J. Law College, Bhavnagar

મુજાહીદદીન, આયરીશ નેશનલ બિરેશન આર્મી, ઈસ્લામીક જેહાદ, ઈસ્લામીક સ્ટેટ (આઈ.એસ.) ની વિવિધ પાંખો, જેસએ મહમ્મદ, જમાતે ઈસ્લામી, ખાલીસ્તાની કમાન્ડો ફોર્સ, લીબરેશન ટાઈગર્સ ઓફ તમીલ, મણીપુર પીપલ્સ ફ્રન્ટ, મુસ્લીમ બ્રધરહુડ, બોડો સંગઠન, પેલેસ્ટાઈન મુસ્લીમ ફ્રન્ટ, તાલીબાન, વર્લ્ડ ઉઈગર યુથ કોંગ્રેસ, પિપલ્સ વોર ગ્રુપ વગેરે જેવા ૧૦૦ થી વધારે આતંકવાદી સંગઠનો વિશ્વમાં કોઈને કોઈ આતંકવાદી પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા છે, દરેક આતંકવાદી સંગઠનોને કોઈને કોઈ રાષ્ટ્રની મદદ મળી રહી છે જે સર્વવિદીત છે. આવી મદદ આઝાદીની ચળવળ કે માનવઅધિકારનાં રક્ષણનાં ઓઠા હેઠળ ચાલી રહી છે જેમાં ખરેખર નિદોષ નાગરિકોનાં માનવઅધિકારોનું હનન થઈ રહ્યું છે, તો વળી ક્યાંક ખરેખર માનવઅધિકારો કે સ્વતંત્રતાની ચળવળને આતંકવાદમાં ખપાવવામાં આવી રહી છે.

અમેરિકાએ જ દૂધપાઈને ઉછેરેલા સાપ જેવા સંગઠનો જેવા કે અલકાયદા અને આઈ.એસ., અત્યારે વિશ્વનાં સૌથી મોટા આતંકવાદી સંગઠનો બની રહ્યા છે તેમજ અમેરિકનશાંતિ સામે મોટો ખતરો બની ગયા છે. એજ રીતે પાકિસ્તાન અને ચીન દ્વારા પણ ભારતમાં સક્રિય આતંકવાદી જૂથોને પુરતી મદદ કરવામાં આવી રહી છે, પાકિસ્તાને ઉછેરેલ અલ-કાયદા અને તાલીબાનીઓ અત્યારે પાકિસ્તાન લશ્કર સાથે મળીને પાકિસ્તાન પર કબજો જમાવ્યો છે અને લોકશાહી નામ માત્રની રહી છે.

પાકિસ્તાનમાં મોટા પાયે આતંકવાદી હુમલાઓ થયા કરે છે, એજ રીતે ચીન દ્વારા પણ માઓવાદીઓને મોટા પાયે મદદ કરવામાં આવી રહી છે જેઓએ નેપાળ જેવા રાષ્ટ્ર પર પોતાની પકડ મજબૂત કરી છે અને વિશ્વનાં એક માત્ર હિન્દુ રાષ્ટ્રની ઓળખ ધરાવતા નેપાળની હિન્દુ રાષ્ટ્ર તરીકેની ઓળખ નાબુદ કરાવી નાખી છે, તો વળી તીબેટ પર પોતાનો સંપૂર્ણ કબજો જમાવી દીધો છે. પાકિસ્તાન અને ચીન દ્વારા ઉત્તેજન આપવામાં આવી રહેલ આતંકવાદી પ્રવૃત્તિથી ભારતનાં ઘણાં જ ભાગોમાં અશાંતિનો દાવાનળ પ્રગટ્યો છે.

પાકિસ્તાન અને ચીન દ્વારા આતંકી પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજન અને બેવડા ધોરણો:

પાકિસ્તાન દ્વારા કાશ્મીરમાં તેમજ દેશનાં અન્ય ભાગોમાં ઈસ્લામનાં નામે જે રીતે આતંક ફેલાવવામાં આવી રહ્યો છે તે હવે વિશ્વનાં દેશોથી ઇાનું નથી, કાશ્મીર અને પંજાબમાં સ્વતંત્રતાનાં બહાના તળે તે આતંકવાદને પ્રોત્સાહન આપે છે તથા નશીલી દવાઓનો મોટો કારોબાર પણ પાકિસ્તાન દ્વારા સરહદી રાજ્યોમાં ચલાવવામાં આવી રહ્યો છે. જ્યારે તેનાં જ બલુચીસ્તાન તેમજ ગીલગીટમાં ચાલતી સ્વતંત્રતાની ચળવળને લશ્કર દ્વારા કત્લેઆમ ચલાવી દબાવી દેવામાં આવે છે, ચીન દ્વારા પણ પાકિસ્તાની આતંકવાદીઓને છાવરવામાં આવી રહ્યા છે, ભારત દ્વારા યુનોમાં અઝર મસુદ નામના આતંકી નેતાને આતંકવાદી જાહેર કરવાનો પ્રસ્તાવ આવ્યો ત્યારે ચીને વીટો પાવર વાપરી આ પ્રસ્તાવને ઠુકરાવી દીધો અને જ્યારે ભારત દ્વારા

ચીનનાં ઝીનઝીયાંગ પ્રાંતનાં લોકોનાં માનવઅધિકારો માટે લડત ચલાવતા ઉચ્ચ જાતીનાં નેતા ડોલ્કન ઈસાને વીઝા આપવામાં આવ્યા ત્યારે યુનોમાં દોડીજઈ ચીને કાગારોળ મચાવી મુકી, છેવટ ભારતે ડોલ્કન ઈસાનાં વીઝા રદ કરવા પડ્યા. આમ, પાકિસ્તાન અને ચીનનાં માનવઅધિકારની ચળવળને ખોટું સ્વરૂપ આપી દબાવી દેવામાં આવે છે જ્યારે માનવઅધિકારનાં નામે આતંકી પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજન પણ આપવામાં આવે છે. આવા બેવડા ધોરણોથી વિશ્વશાંતિ જોખમાઈ રહી છે.

ભારત તરફ વિશ્વની આશાભરી નજર:

વિશ્વની મહાસત્તા ગણાતા અમેરિકાની ચૂંટણી માટેનાં પ્રચારમાં પણ ઉમેદવારોનાં પ્રચાર ભાષણોમાં ભારત તરફનો તેઓનો અભિગમ સ્પષ્ટ થયો અને આખરે ભારત તરફ જણાતા ડોનાલ્ડ ટ્રમ્પનાં વિજયથી અમેરિકન પ્રજાનો ભારત તરફ તેમજ ભારતનાં પ્રધાનમંત્રી નરેન્દ્ર મોદી તરફનો વિશ્વાસ પ્રગટ થયો. વિશ્વનાં દેશોનાં પ્રવાસ દ્વારા પ્રધાનમંત્રીશ્રીએ વિશ્વને ભારતનાં અભિગમથી પરિચીત કરાવ્યા છે અને વિશ્વનાં દેશોનો ભારત તરફ જોવાનાં દ્રષ્ટિકોણમાં ખૂબ જ મોટો તફાવત આવ્યો છે, પાકિસ્તાન દ્વારા દમનનો ભોગ બનેલ બલુચીસ્તાન, ગીલગીટ તેમજ સીંધ પ્રદેશમાં માનવઅધિકારનો અવાજ બુલંદ બન્યો છે તો ચીનનાં ઝીનઝીયાંગ પ્રાંતમાં પણ ઉચ્ચ જાતિનાં લોકોને પોતાનાં માનવઅધિકારનાં રક્ષણ માટે આશા જાગી છે. ઉચ્ચ જાતિનાં નેતા ગુલચહેરા અને ડોલ્કન ઈસાએ ભારતનાં ભરપેટ વખાણ પણ કર્યાં છે. અફઘાનિસ્તાનમાંથી પણ ભારત તરફ અહોભાવ પ્રગટ થતો રહ્યો છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ હંમેશા "વસુધૈવ કુટુંબકમ" ની ભાવનાનો આદર કરતી આવી છે, જે પથ પર ભારતનું વર્તમાન નેતૃત્વ વિશ્વને વિશ્વનું નેતૃત્વ કરવા તરફ ગતિ કરી રહ્યું છે. આગામી સમયમાં વિશ્વની નજર ભારત પર સવિષેષ રહેવાની છે. ભારત ફક્ત શાંતિનાં પ્રતિક સમા કબુતરો ઉડાડનારો જ નહી પણ જરૂર પડ્યે મીસાઈલ દ્વારા દુશ્મનોનાં દાંતખાટા કરી દેનાર દેશ તરીકે વિશ્વની સામે ઉદય પામી રહ્યો છે.

આગામી દિવસોમાં આતંકવાદની નાબુદી તથા માનવઅધિકારનાં સંરક્ષણમાં ભારતની ભૂમિકા અતી મહત્વની છે, અમેરિકા, રશીયા, ચીન, જાપાન, ફ્રાંસ, યુરોપીયન દેશો, આરબ દેશો, આફ્રિકન દેશો સહિતનાં વિશ્વનાં દેશોમાં ભારત નિષ્પક્ષ અને નિર્વિવાદ દેશ તરીકે પોતાનું સ્થાન મજબૂત કરતો રહ્યો છે, યુનોની સંરક્ષણ સમિતિમાં ભારતનાં કાયમી સભ્યપદ માટે વિશ્વનાં મોટા ભાગનાં દેશો સહમત પણ થયા છે તેવા સંજોગોમાં ભારતની ભૂમિકા ખૂબ જ મહત્વની છે.

* Ankitaben Upadhyay

Law

Research Zone India

Vol 5

Issue - (2)

March- 2017 Page : 34 - 35

ISSN 2319 - 8168

WOMEN WORKERS

Introduction

The exploitation and discrimination of women has been multifaceted all round and all pervading. Most of it has been in wages and remuneration. The problem of poor economic status of women in India is not merely attributable to their low participative role in employment but has been accentuated due to the all round wage discrimination practiced against them. The malady is wide spread particularly in the unorganized sector of the economy.

The casual workers engaged in the village side for weeding, harvesting and transplantation are usually from women folk belonging to tribals and low caste families. The wages of women workers are lower than those of men in spite of the fact that they maybe engaged on the same or similar occupations. For instance for farm labour there are lowest rates of wages for women. This is due to the organized nature of employment with which hired labour can be substituted by family labour the seasonal nature of demand for labour and the traditional classification of certain jobs as the monopoly of women.

Considerable difference exist between wages of men and women in factories mines and plantations on the plea of variations in physical strength, level of education and training inclination of job, etc. However the acceptance of the principle of "equal pay for equal work" for women workers in Indian organized industries has led to a decline in the employment of women workers at many places because the employees feel themselves to be at a disadvantage to employ women who have to be paid many benefits. Hence they are employed at low wages.

The employment of women in industrial countries has been a development arising neither from society's

requirement of women's work in industry nor from the women's interest for work but mainly from the desire of the entrepreneurs to utilize cheap labour for profit motives.

Law Against Wage Discrimination

Despite the constitutional mandate that women will not be discriminated in any share discrimination has continued. The social justice enshrined in the constitution enjoins the state that exploitation of weaker sections of the society should cease. Article 39(d) in the Directive principle of state policy envisages that equal work should be done for equal pay. Article 42 makes provision for securing just and humane conditions of work and for international relief, article 43 assures a living wage and a decent standard of life. The international labour organization (ILO) adopted a convention on 28th June 1951 concerning equal remuneration for men and women workers for work of equal value. This convention was ratified by the Government of India in 1958.

In order to implement Article 39(d) of the constitution and equal remuneration convention of ILO, the president promulgated on 26th September, 1975 the equal remuneration ordinance in the year celebrated as the International women's year. The ordinance was replaced by the equal remuneration act 1976 according to its preamble, the Act seeks to provide for "the payment of equal remuneration on the ground of sex in the matter of employment and for matters connected therewith and incidental thereto." The act was amended in 1987, since the Act of 1976, did not provide that discrimination will not be made in matter of promotion, training, transfer etc. Now after the 1987 amendment the law makes it mandatory for the employer to pay equal wages to men and women

* Lecturer, Law College, Modasa

workes and prohibits discrimination of women on ground of sex in matter of recruitment, training, promotion and transfer. The amending Act also provides for stricter punishment for the violation of this mandate Interpretation of equal remuneration Doctrine.

In *M/s. Mackinnon Mackenzie Co. Ltd. V. Audrey D Costa* the supreme court of India has laid down three considerations for determining whether a particular work is same or similar in nature calling for equal work. First in deciding, whether work is the same or broadly similar in nature calling for the applicability of the doctrine of equal pay for equal work first in deciding, whether work is the same or broadly similar. The Authority should take a broad view. Next in ascertaining whether any differences are of practical importance, the authority should take an equally broad approach. Thirdly, the authority should look not only at the duties actually performed but should also look at the duties generally performance by men and women work at inconvenient times e.g. at night they shall be paid the same basic rate as all those who work normal day shifts. Thus, a woman who work during day time can not claim equality with a man working nights on higher basic rate if in fact there are women working nights on that note too, and the applicant herself would be entitled to that state if she changed shifts.

The discrimination on ground of sex arise only when men and women doing the same or similar kind of work are paid differently whenever sex discrimination is alleged there should be a proper job evaluation before any further enquiry is made

Conclusion

Despite enormous legislative provisions providing protection to women workes from unequal treatment in the matter of employment and wage rates, the enforcement of the provisions in actual practice has worked against the female workers. This is well established from the decision of the supreme court in *M/s. Mackinnon Mackenzie & Co. Ltd. V.s. Audrey D Costa*.

In order to abolish wage disparity among male and female workers based on the doctrine of 'equal pay

for equal work' the equal remuneration act 1976 should gradually be made more effective. The need of the hour is to organize working women on trade union lines. Though the modern trend in law and policy in India is towards the socio-economic security for women, the following steps should be taken up in organizing the unorganized women workers.

- 1) Women workers should come forward and try to create pressure groups for the realization and recognition of economic contributions by them.
- 2) The central workers organization and particularly women organizations should promote union leadership training among women workers.
- 3) Women workes should also prepropagate the need to increase women representation in policy making bodies and in the executive of the trade union.
- 4) The state should take an active interest in women education including vocational training and apprenticeship training among women workers.
- 5) The state should also ensure that the work atmosphere for women workers should be free from all discrimination and prejudices based sex.

For the emancipation of women labour, a new egalitarian trend has started and our august supreme court has interpreted various constitutional and legislative provisions liberally. The Bombay Labour Union case was the first attempt in this respect where in the Supreme court came to the rescue of women labourers upholding their right to continue in service even after marriage *Nargeesh Mirza* cases carried this trend further by equating air hostesses with their male counterparts regarding continuity in service even after marriage *Audrey D Costa* case is a further addition in this series in which the supreme court upheld the right of women labour regarding equal value of work. We hope that the highest court of land will further continue the trend.

REFERENCE

- ⇒ See 'synopsis' of the report of the National Committee on the State of women 656(1971-74)
- ⇒ R.C. Saxena Labour problems and social welfare, 806
- ⇒ Encyclopaedia of social science 453

* Neha Singh

Education

Research Zone India

Vol 5

Issue - (2)

March- 2017 Page : 36 - 38

ISSN 2319 - 8168

ikB; i{rd dh l e> exkky; v/; ; u dh Hfedk dk v/; ; u

प्राचीन काल से साहित्य का महत्व स्थापित है, उस समय हस्तलिखित पुस्तकों का प्रयोग किया जाता था। कागज की जगह वट पत्र, मार्तंड पत्र, भोज पत्र, ताम्र पत्र, एवं स्वर्ण तथा केतकी पत्र का उपयोग किया जाता था, साथ ही साथ पुस्तकों को जंजीरों से जकड़कर रखा जाता था। परन्तु वर्तमान समय में आकर्षक शैली में मुद्रित पुस्तक और उसका समूह उन्नति का एक आदर्श नमूना है। संस्कृत साहित्य में पुस्तकालय के लिये "सरस्वती भंडार" शब्द का प्रयोग मिलता है, जिसका अर्थ है— पुस्तकागार, अर्थात् वह भवन जिसमें धर्म, विज्ञान तथा अन्य विषयों का संग्रह हो, जहाँ पुस्तकें नियमित रूप से तालिकायुक्त और सुश्रेणीबद्ध होकर आलमारी में अच्छी तरह सजी रहे एवं उसका उपयोग सरलतापूर्वक किया जा सके, उसी संग्रहित पुस्तक भवन को हम "पुस्तकालय" कहते हैं।

iLrkouk %

^i{rdky; ^ वह स्थान है जहाँ विविध प्रकार के ज्ञान सूचनाओं, स्रोतों, सेवाओं आदि का संग्रह रहता है। पुस्तकालय शब्द अंग्रेजी के "लाइब्रेरी" शब्द का हिन्दी रूपान्तर है। लाइब्रेरी शब्द की उत्पत्ति लेटिन शब्द लाइवर से हुई है, जिसका अर्थ है—पुस्तक। पुस्तकालय का इतिहास लेखन प्रणाली, पुस्तकों और दस्तावेजों के स्वरूपों को संरक्षित रखने की पद्धतियों और प्रणालियों से जुड़ा है।

पुस्तकालय उस स्थान को कहते हैं जहाँ पर अध्ययन सामग्री संग्रहित रहती है और इस सामग्री की सुरक्षा की जाती है। वास्तव में पुस्तकालय की संकल्पना एक ऐसे बौद्धिक स्थल के रूप में की जानी चाहिये जहाँ शिक्षक, विद्यार्थी और निकटस्थ समुदाय के लोग ज्ञान के गहरे अर्थों और कल्पनाशीलता की तलाश में आएँ। किताबों के सूचीकरण और अन्य व्यवस्थाओं को वहाँ इस प्रकार विकसित किया जाना चाहिये कि बच्चे आत्म निर्भर रूप से पुस्तकालय का उपयोग कर सकें।

प्राचीनकाल में हमारे देश में नालंदा, तक्षशिला, विक्रमशिला उज्जैन एवं अन्य विश्वविद्यालय शिक्षा के प्रमुख केन्द्र के रूप में स्थापित थे, उनकी ग्रंथालय की समृद्धि विश्वविख्यात थी। आज भी हम पुस्तकालय के बिना विद्यालय की कल्पना नहीं कर सकते। विद्यार्थियों के स्वाध्याय तथा अध्ययन के लिये साथी उत्पन्न करने में पुस्तकालय का महत्वपूर्ण स्थान है। पुस्तकालय द्वारा दी जाने वाली शिक्षा अनौपचारिक और असीमित होती है।

ek/; fed f'k{k vk; ks ds vuq kj —विज्ञान संबंधी विशयों को पढ़ाने के लिये जो महत्व प्रयोगशाला का है, तकनीकी विशयों को पढ़ाने के लिये जो महत्व कार्यशाला का है वही महत्व पुस्तकालय का विद्यालय में बौद्धिक तथा साहित्यिक ज्ञान वृद्धि के लिये है।

वर्तमान समय में जबकि ज्ञान का विस्फोट हो रहा है, विद्यार्थियों के लिये ग्रंथालय की भूमिका बहुत महत्वपूर्ण हो जाती है। वर्तमान समय में विद्यालय के इस भाग की समुचित व्यवस्था एवं समीक्षा आवश्यक है क्योंकि बालक के लिये पुस्तकालय में पुस्तकों की उपलब्धता तथा प्रबंधन अगर सकारात्मक है तो बालक के अध्ययन आदत एवं स्वाध्याय का विकास समुचित रूप से हो सकेगा अन्यथा इसके विपरीत उसके अध्ययन आदत में बाधा आयेगी क्योंकि बालक कक्षा एक से उच्चतर माध्यमिक स्तर तक दैनिक जीवन का बहुत बड़ा भाग विद्यालय में ही गुजारता है। अतः ग्रंथालय की भूमिका महत्वपूर्ण है। जिसके लिये हमें ग्रंथालय के उपयोग का समय, पुस्तकों का रख-रखाव एवं पुस्तक चयन तथा पुस्तकों के निर्गमन पर ध्यान देना आवश्यक है, तभी हम विद्यार्थियों को लाभ पहुँचा सकते हैं।

'kkk mnas ; &

1. छात्रों को स्वअध्ययन हेतु प्रेरणा देने में ग्रंथालय की भूमिका से परिचित कराना।
2. छात्रों को ग्रंथालय के माध्यम से उत्तम अध्ययन आदतों के निर्माण में सहायता प्रदान करना।

* Asst. Lecturer, Kamalkant Shukla Institute, Bhatapara Dist. Balaudabajar (Chattishgarh)

'k'k' %&

- 1 विद्यालय का ग्रंथालय, विद्यालय में अपनी भूमिका किस हद तक निभा रहा है ?
- 2 क्या पाठ्य पुस्तक को समझने में विद्यालय पुस्तकालय अपनी भूमिका ठीक से निभा पा रहा है ?

'k'k' ifjdYiuk, j %&

H_{01} प्रायोगिक समूह एवं नियंत्रित समूह के विद्यार्थियों के अध्यापन पूर्व परीक्षण में ग्रंथालय उपयोग पर सार्थक अंतर नहीं होगा।

H_{02} प्रायोगिक समूह एवं नियंत्रित समूह के विद्यार्थियों के अध्यापन पूर्व परीक्षण में ग्रंथालय उपयोग के पैक्षिक उपलब्धि पर सार्थक अंतर नहीं होगा।

H_{03} नियंत्रित समूह के विद्यार्थियों में अध्यापन पूर्व एवं अध्यापन पश्चात् ग्रंथालय अध्ययन की भूमिका पर सार्थक अंतर नहीं होगा।

'k'k' fof/k %& प्रस्तुत षोध अध्ययन की प्रकृति वैज्ञानिक है, इसमें षोधकर्ता द्वारा प्रायोगिक अनुसंधान विधि से अनुसंधान कार्य को विधिवत सम्पन्न किया गया है।

U; kn' k' %& प्रस्तुत अध्ययन में बिलासपुर जिले के तखतपुर विकासखण्ड अंतर्गत, प्राथमिक विद्यालय -272 एवं माध्यमिक विद्यालय -120 तथा हाईस्कूल एवं उच्चतर माध्यमिक विद्यालय के 45 विद्यालय शामिल है। जिसमें संकुल - छतौना अंतर्गत बी.एस.पी.उ.मा. विद्यालय हिरीमाइन्स में नियमित अध्ययनरत कक्षा-9वीं के 30-30 छात्र छात्राओं को शामिल किया गया है।

iz q' r l k' ; dh %& प्रस्तुत लघु षोध में परिकल्पना की सार्थकता की जाँच हेतु निम्न सांख्यिकीय विधियों का प्रयोग किया गया है-मध्यमान, प्रमाणिक विचलन एवं टी परीक्षण।

v'kdMka dk fo' ys k. k , o; 0; k ; k %&

H_{01} प्रायोगिक समूह एवं नियंत्रित समूह के विद्यार्थियों के अध्यापन पूर्व परीक्षण में ग्रंथालय अध्ययन की भूमिका पर सार्थक अंतर नहीं होगा।

rkfydk &4-01

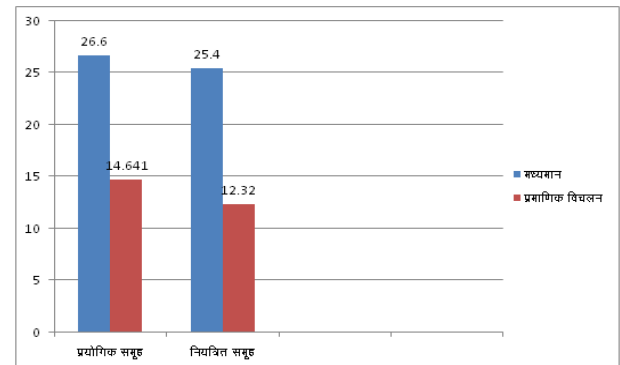
प्रायोगिक समूह एवं नियंत्रित समूह के विद्यार्थियों का ग्रंथालय अध्ययन के पूर्व प्राप्तांको का सांख्यिकीय विप्लेशण-

क्र.	समूह वितरण	विद्यार्थियों की संख्या N	मध्यमान M	प्रमाणिक विचलन S.D.	df	't' का मान	सार्थकता
01	प्रायोगिक समूह	30	26.6	14.641	58	0.417	स्वीकृत
02	नियंत्रित समूह	30	25.4	12.32			

व्याख्या:- t का सारणीकृत मान 0.01 पर = 2.59, 0.05 पर = 1.96 सारणी क्रमांक 4.01 से ज्ञात होता है, कि प्रायोगिक समूह का मध्यमान (26.6), नियंत्रित समूह के मध्यमान (25.4) से अधिक है, तत्पश्चात् सार्थकता की जाँच हेतु t-परीक्षण किया गया, जिसमें गणना से प्राप्त t का मान 0.417 प्राप्त हुआ। जो कि सार्थकता के स्तर 0.01 के सारणीमान से कम है।

rkfydk &4-01

प्रायोगिक समूह एवं नियंत्रित समूह के विद्यार्थियों का ग्रंथालय अध्ययन के पूर्व प्राप्तांको का दण्ड आरेख

H_{02} प्रायोगिक समूह एवं नियंत्रित समूह के विद्यार्थियों में अध्यापन पश्चात् ग्रंथालय अध्ययन की भूमिका पर सार्थक अंतर नहीं होगा।

rkfydk &4-02

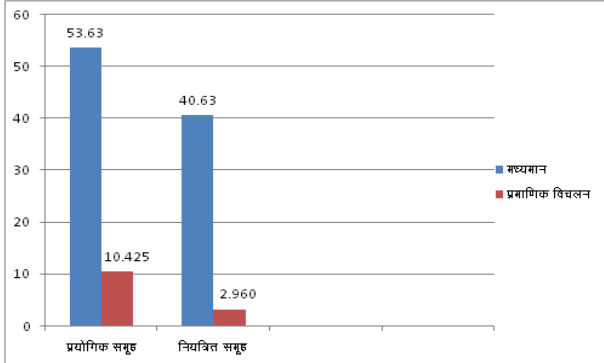
प्रायोगिक समूह एवं नियंत्रित समूह के विद्यार्थियों का ग्रंथालय अध्ययन के पश्चात् प्राप्तांको का सांख्यिकीय विप्लेशण-

क्र.	समूह वितरण	विद्यार्थियों की संख्या N	मध्यमान M	प्रमाणिक विचलन S.D.	df	't' का मान	सार्थकता
01	प्रायोगिक समूह	30	53.36	10.425	58	6.736	अस्वीकृत
02	नियंत्रित समूह	30	40.63	2.960			

0; k' ; k %&t का सारणीकृत मान :- 0.01 पर = 2.59, 0.05 पर = 1.96 सारणी क्रमांक 4.02 से ज्ञात होता है, कि प्रायोगिक समूह का मध्यमान 10.425 है, एवं नियंत्रित समूह का मध्यमान 2.960 से अधिक है। तत्पश्चात् सार्थकता की जाँच हेतु t परीक्षण किया गया, जिससे गणना से प्राप्त t का मान 6.736 प्राप्त हुआ, जो कि सार्थकता के स्तर 0.01 के सारणीमान से अधिक है।

rkfydk &4-02

ik; kfxd | eug , o; fu; f=r | eug ds fo | kfkz; ka dk xfkky; v/; ; u ds i'pkr~i klrkdk d n.M vkjz;k

H₀₃ नियंत्रित समूह के विद्यार्थियों में अध्यापन पूर्व एवं अध्यापन पश्चात् ग्रंथालय अध्ययन की भूमिका पर सार्थक अंतर नहीं होगा।

rkfydk &4-03

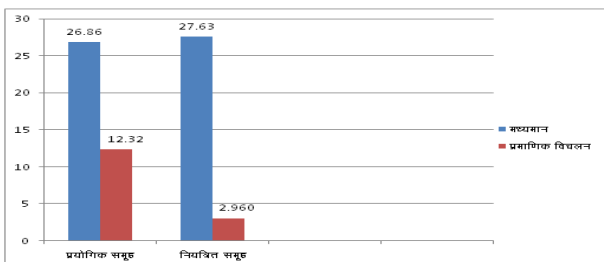
नियंत्रित समूह के विद्यार्थियों में अध्यापन पूर्व एवं अध्यापन पश्चात् के प्राप्तांको का सांख्यिकीय विप्लेशन—

क्र.	समूह वितरण	विद्यार्थियों की संख्या N	मध्यमान M	प्रमाणिक विचलन S.D.	df	't' का मान	सार्थकता
01	नियंत्रित	30	26.86	12.32	58	2.31	स्वीकृत
02	नियंत्रित		27.63	2.96			

0; k[; k&t का सारणीकप्त मान :- 0.01 पर = 2.59, 0.05 पर = 1.96 सारणी क्रमांक 4.03 से ज्ञात होता है, कि नियंत्रित समूह का अध्यापन पूर्व मध्यमान 26.86 है, एवं अध्यापन पश्चात् मध्यमान 40.63 अधिक है। तत्पश्चात् सार्थकता की जाँच हेतु t परीक्षण किया गया, जिससे गणना से प्राप्त t का मान 2.31 प्राप्त हुआ, जो कि सार्थकता के स्तर 0.01 के सारणीमान से कम है।

rkfydk &4-03

fu; f=r | eug dsfo | kfkz; kaev/; ki u i'pkr~i klrkdk d n.M vkjz;k

fu'd' k%

- 1 प्रायोगिक समूह एवं नियंत्रित समूह के विद्यार्थियों के अध्यापन पूर्व परीक्षण में ग्रंथालय अध्ययन की भूमिका पर सार्थक अंतर नहीं पाया गया।
- 2 प्रायोगिक समूह एवं नियंत्रित समूह के विद्यार्थियों के अध्यापन पश्चात् ग्रंथालय अध्ययन की भूमिका पर सार्थक अंतर पाया गया।
- 3 नियंत्रित समूह के विद्यार्थियों में अध्यापन पूर्व एवं अध्यापन पश्चात् ग्रंथालय अध्ययन की भूमिका पर सार्थक अंतर नहीं पाया गया।

I nHkZxdk

- ⇒ **HkEcjh fuf'kj frokjh i f r 1/2005 1/2**— सी.बी.एस. ई.बोर्ड एवं राज्य शिक्षा बोर्ड छत्तीसगढ़ द्वारा संचालित उच्चतर माध्यमिक शालाओं में अध्ययनरत विद्यार्थियों के शैक्षिक उपलब्धि एवं अध्ययन आदत का तुलनात्मक अध्ययन किया। रिसर्च डिजिट वॉल-1, इसू-1, जुलाई-सितम्बर-2006, पेज-37
- ⇒ **HkVukxj]l j s k 1/2005 1/2** डेवलपमेंट ऑफ लर्नर एंड टीचिंग, लर्निंग प्रोसेस, आर.लाल बुक डिपार्टमेंट मेरठ, पेज-486
- ⇒ **th-l h- ih- vkb/1981 1/2** "ने शासकीय उच्चतर माध्यमिक शाला इलाहाबाद में ग्रंथालय भवन एवं उसकी स्थिति के बारे में अध्ययन किया था। रिसर्च एन.सी.ई. आर.टी.न्यू दिल्ली" (पेज-889)
- ⇒ **xkyl kl hj i h- th-1/1988 1/2** "ने अध्ययन आदत कौशल पर माध्यमिक शालाओं का अध्ययन समय सारणी के आधार पर किया। (पूना) पी.एच.डी.एजुकेशन पूना यूनिवर्सिटी 5 वें सर्वे एजुकेशन रिसर्च एन.सी.ई.आर.टी. न्यू दिल्ली वॉल-2, पेज-1180
- ⇒ **bfnz; k] th- ds/1992 1/2** "ने अध्ययन कार्य एवं अध्ययन आदत शोध कार्य संपन्न किया है" एम.फील. एजुकेशन श्री व्यंकटेश्वरा यूनिवर्सिटी 5 वें सर्वे ऑफ एजुकेशन रिसर्च एन.सी.ई.आर.टी., न्यू दिल्ली, वॉल-2, पेज-886
- ⇒ **dky]l h-, y-, .M xkrk] tsds/1990 1/2** "ने उच्चतर माध्यमिक शालाओं के पुस्तकालय का अध्ययन उसकी सुविधाओं एवं उपयोग पर किया गया था। (इन्डीपेंडेंट स्टडी) ई.आर.आई.सी.फाउंडेन्ड, 5 वें सर्वे ऑफ एजुकेशन रिसर्च एन.सी.ई.आर.टी., न्यू दिल्ली, वॉल-2, पेज-1183

* Vasava Gaytri N.

SPORTS MEDICAL CARE AND DOPING IN SPORTS

Sports medical care is a specialized branch of medicine that uses the scientific medical knowledge to take care of the modern day sportsperson by understanding, diagnosing, preventing, curing, managing all the sports related physical injuries and psychological problems and behavioral changes; and bringing back to normalcy and best performance.

INTRODUCTION

Sports medical care is a specialized branch of medicine that uses the scientific medical knowledge to take care of the modern day sportsperson by understanding, diagnosing, preventing, curing, managing all the sports related physical injuries and psychological problems and behavioral changes; and bringing back to normalcy and best performance.

The goal is to provide health care and sports medicine services to all accredited athletes, team members, officials, media, IAAF Family members, volunteers and staff as well as to spectators through an organization of local personnel and facilities and by working with accredited national teams' medical personnel. These services shall be available at all training sites and competition venues, including officials and team accommodation areas.

Duties of the Health Care Services include:

- Recruit and co-ordinate the utilization of community medical resources
- provide primary and emergency care
- provide other medical support services
- supervise pharmacy services and medication supplies
- establish liaison for specialty services and consultations
- Co-ordinate services with the hospital network and emergency services
- supervise environmental health and safety
- Organize training sessions for the various medical

care teams

- Ensure that injections for athletes' treatments at IAAF competitions are only administered by medical personnel

Location of Medical Care Sites

- Poly-Clinic / Central Treatment Area
- Athletes' Accommodation
- Training and Warm-Up Areas
- Spectator Areas
- Main Competition Stadium
- Staffing
- Laboratory

Scope of Services

- Sports medicine and general health care
- First aid and emergency care
- Integration of services with the Doping Control program
- Public health and safety surveillance
- Coordination of services
- Establish liaisons for specialty services and consultations
- Maintain a record system
- Meteorological surveillance
- Maintain administrative liaison with the IAAF Medical and Anti-Doping Commission
- Assign a Commission member to serve as a liaison
- Provide emergency and urgent medical services

DOPING CONTROL

- Use of performance enhancing drugs
- Equality of performance among athletes

* PTI, I.V. Patel Commerce College, Nadiad

- Give a clean image to sporting events
- Goal: To carry out doping control procedures in accordance with IAAF Rules and Guidelines

Duties and Responsibilities:

- Follow all IAAF Rules and Guidelines for Doping Control
- Work with the IAAF Medical/Doping Control Delegate and staff
- Recruit and train an adequate staff of chaperons and doping station attendants
- Facilities - Work with the Supply Staff
- Laboratory - Arrange for samples
- Transportation
- Security
- Communication

Doping Control Station

Station should consist of:

- A waiting area with comfortable furniture, adequate ventilation, reading material, a television for viewing the competition
- A work room for sample processing
- Toilet facilities, separate for men and women, with adequate space for the athlete and an observer of the same sex

Sportsman spirit and killer spirit

- attitude of a true sports person
- The aim is to win
- to 'safeguard' the prestige and honour
- athlete has to win a by 'killer spirit'
- **Exercise science and expert medicine**
- concentrates on diet and exercises
- to frame or amend the rules and structure of games
- sports medicine dealt by a team

Why sports medicine is talked about now

- The expanding field
- Newer medicines, aids and methods
- overdose of the medicines and abuse
- affect the health and life of athletes

Supplements turn villains

- magical formula for increased performance
- male hormone related drugs called 'anabolic steroids'
- side effects of blood pressure, and adverse gender specific effects

- Dietary supplements

WADA and NADA

World Anti Doping Agency (WADA), headquartered in Canada, provides the, rules and regulations for anti doping policy. It has given the standards like Prohibited Substances and Methods, Therapeutic Exemption Limits and Best practices code. This is monitored and implemented through the international and National sports federations and National Anti Doping organizations and through accredited testing laboratories. In India it is National Anti Doping Agency established by Government of India.

Prohibited List of substances

- ANABOLIC AGENTS (Anabolic Androgen Steroids or AAS)
- Peptide Hormones, Growth Factors and Related Substances
- Insulins ; Corticotrophins; Growth Hormone (GH),
- Insulin-like Growth Factor-1 (IGF-1), Beta-2 Agonists
- Hormone Antagonists and Modulators
- Diuretics and Other Masking Agents
- Stimulants, Narcotics, Cannabinoids, Glucocorticosteroids

Illustration

- Few Indian athletes were tested positive
- Athletes pleaded their innocence and ignorance
- Not sufficient doctors in sports medicine to guide them
- Akhil Kumar, award winning boxer - support of the innocence
- Sufficient educational background
- Lack of doctors having full knowledge of banned drugs

Sports medicine centers to check doping

- Solution is self explanatory from the worlds of players.
- Setting up sports medicine centers all over the country.
- Making the athletes aware and knowledgeable on banned drugs.

Conclusion

Be very sure of the medicines, ingredients, manufacturer and distributor source .If you don't

know don't take them. IOC, NADA, WADA and other relevant authorities have warned sportspersons to avoid supplements they are not sure about.

The filtered essence is that more number of Sports Medicine Centers is the need of the hour. As sports starts from small school children sports medicine is relevant even at lower levels as an important contributing factor for making healthy sports person by imparting scientific training, nutrition and Medicare at the same time making them aware of the WADA banned substances and inculcating a culture of clean sports and clean individual.

“Exercise every day, and get the antioxidant vitamins and other nutrients your body needs from foods, not from pills. Eat a wide variety of foods including large amounts of fruits, vegetables, whole grains, beans, nuts and other seeds. If you want to take Recommended Dietary Allowances of vitamins in pills, go ahead; there is little evidence that you will harm yourself. However, when you take large doses of any vitamin, you don't have the foggiest idea whether you are harming or helping yourself.”

REFERENCES

- ⇒ Policies and Procedures: Medical Services Department Atlanta Committee for the Olympic Games, Atlanta, 1996.
- ⇒ Thompson JM, Savoia G, Powell G, Challis EB, Jaw P. Level of Medical Care Required for Mass Gatherings: The XV Winter Olympic Games in Calgary, Canada. *Ann. Emerg. Med.* 1991. 20:385-390.
- ⇒ Wilkes JS, Watson DT. The Olympic Medical Experience: Venue and Command Center Perspective. *J. Med. Assoc. Ga.* 1997, 86(1): 47-49.
- ⇒ Procedural Guidelines for Doping Control, 1998 Edition. International Amateur Athletic Federation, Monaco, 1998

* Dharmesh G. Patel

“COMPARISON OF SELECTED ANTHROPOMETRIC AND PHYSICAL FITNESS VARIABLES BETWEEN OFFENSIVE AND DEFENSIVE PLAYERS OF KHO-KHO”

The purpose of the study was to compare the selected anthropometric and physical fitness variables between kho-kho chasers and runners. To achieve this purpose of this study, Thirty Men Kho-Kho players from Inter College level, Navyug College Campus, Surat were selected as subjects and their age ranged between 17 to 24 years. Among them, Fifteen chasers and Fifteen runners were selected. The following physical fitness parameters such as speed, agility and cardio respiratory endurance were selected as depended variables for this study. The selected criterion variables such as speed, agility, cardio-respiratory endurance, arm length and leg length were tested by using 50 meters run, shuttle run, Cooper's 12 min run /walk test, measuring with type respectively. The independent 't' ratio was used to analyze the differences if any between the group. The 0.05 level of confidence was fixed to test the level of significance. The results also showed that there was no significant difference between chasers and runners on selected physical fitness and Anthropometric variables.

Key Words: Runners (defense), Chasers (offense), Physical Fitness, Anthropometric.

Introduction

The game of Kho-Kho can broadly be followed by resolving the basic skills and techniques of chase and skills and techniques of running away and dodging the chasers and not allowing any one of the chasing opponents touch your person or the apparels worn by the runner (2). The chase could be successfully concluded by diving at the runner and touching his heel of the hind foot while running (3). This is the most sure and safe technique to score a runner. Running was championed in three basic methods. Running zig-zag in the mid-line in single, double or triple chain is a traditional technique (1).

The studies of Kho-Kho game related to player's physique and what results it shows on their health fitness and motor fitness playing ability (5).

The present study was to compare the physical fitness and anthropometric variables between casers and runners in Kho-Kho.

Selection of the subjects

The purpose of the study was to compare the selected physical fitness and anthropometric variable between men chasers and runners in the game of Kho-Kho. To achieve this purpose of this study, Thirty men Kho-Kho players from Inter College level, Navyug College Campus, Surat were selected as subjects and their age ranged between 17 to 24 years. Among them, Fifteen chasers and Fifteen runners were selected.

Selection variables

The speed, agility and cardio respiratory endurance, arm length and leg length were selected as depended variables for this study. The selected criterion variables such as speed, agility and cardio-respiratory endurance were tested by using 50 meters run, shuttle run and cooper s 12 min run/walk test and the arm and leg length were tested by using measuring tape.

Methodology

The independent "t" ratio was used to analyze the

significant differences if any between chasers and runners separately for each criterion variable. The 0.05 level of confidence was fixed to test the level of significance.

Results:

Table: The Mean, Standard Deviation And “t” Ratio Values Between Inter College Men Chasers and Runners Kho-Kho Players.

Sr. No.	Variables	Group	N	Mean	SD	"t" value	
						Calculated	Tabulated
1	Speed	Chaser	15	7.12	0.25	0.985	0.05=2.13
		Runner	15	7.04	0.16		
2	Agility	Chaser	15	7.71	0.49	0.789	0.05=2.13
		Runner	15	7.56	0.56		
3	Cardio Respiratory Endurance	Chaser	15	1498	128.96	1.387	0.05=2.13
		Runner	15	1566	139.42		
4	Arm Length	Chaser	15	73.13	3.62	1.397	0.05=2.13
		Runner	15	74.86	3.15		
5	Leg Length	Chaser	15	90.53	3.85	1.385	0.05=2.13
		Runner	15	92.46	3.79		

*Significant at .05 level of confidence.

REFERENCE

- There was no significant difference between chasers and runners in kho-kho Men players on speed. ⇒ Haskell WL, et al. (2007). Physical activity and public health: Updated recommendation for adults from the American College of Sports Medicine and the American Heart Association. *Circulation*, 116(9): 1081–1093.
- There was no significant difference between chasers and runners in kho-kho Men players on agility. ⇒ Kho-Kho federation of India, kho-kho rules, Indore: Sarvotham Printing Press, 16:19, 1986.
- There was no significant difference between chasers and runners in kho-kho Men players on cardio respiratory endurance. ⇒ Ananda kumar, M., Effect Of Selected Exercise On Kho-Kho Related Agility, Unpublished Master Degree Thesis, Bharathidasan University, 30, 1997.
- There was no significant difference between chasers and runners in kho-kho Men players on arm length. ⇒ Basavaraju, T.R., A Comparative Study Of Physical Fitness Of Kho-Kho Players And Football Players, Unpublished Master Thesis, Bangalore University, 1995.
- There was no significant difference between chasers and runners in kho-kho Men players on leg length. ⇒ Waghchore M. T., “Measurements and Evaluations in phys Education” (Study of Kho-Kho Game) 2006 Published by M/s. Friends publication, Ansari Road, Dharya Gang, New Delhi.

Conclusions

The above table shows that the there was no significant difference were found on selected physical fitness and anthropometric variables between chasers and runners in the game of Kho-Kho.

*Tandel Jignesh J.

EFFECT OF CIRCUIT TRAINING ON SPEED, AGILITY, AND CARDIO RESPIRATORY ENDURANCE OF HANDBALL PLAYERS

The purpose of the study was to assess the Effect of Circuit Training on Speed, Agility, and Cardio Respiratory Endurance of Handball Players, Total 20 subjects will be selected randomly from colleges of veer narmad south Gujarat university, Surat. In a week 3days the underwent circuit train of 6 weeks. the pre-test and post test examination was conducted for 6 weeks, speed were respectively measured by 50 yard dash, Agility were respectively measured by 10x4 shuttle run) and Cardio Respiratory Endurance were respectively measured by Coopers 12 Minutes Run / Walk, for statistical analysis 't' test was applied. It was observed that at 0.05 level of significance. The tiring resulted in signification improvement in speed, Agility, and Cardio Respiratory Endurance.

Key Words: Circuit Training, Speed, Agility, and Cardio Respiratory Endurance.

Introduction

Handball is a modern ball game which fit in to the family of team games, in this game movement patterns are characterize as intermittent and vchange incessantly in response to different offensive and defensive situation in which anthropometric characteristics and high levels of strength, muscle power, aerobic capacity, and handball throwing quickness are the most important factors that give a clear benefit for successful participation in elite levels of handball legues. (Boddert and Van Ingen Schenau, 1988).

Top-level sports performance depends on many factors like physical exercise, individual attention readiness ets. Physical training helps to get the required physical fitness to perform an activity. Physical fitness is the ability of the heart, blood vessels, lungs and muscles to function in optimal effectiveness. The circuit training exercises below are useful for designing a classic circuit training routine i.e. the one that develops short-term muscular endurance. This type of strength endurance is significant in many prolonged sports with **intermittent** bouts of movement, such as soccer and

handball. See these sample circuit training programs that can be used by athletes who play multi-sprint sports. The reason of the study was to assess the Effect of Circuit Training on Speed, Agility, and Cardio Respiratory Endurance of Handball Players.

Methods

Selection of Subject, Variable and Test

Total 20 male handball players were selected randomly from colleges of veer narmad south Gujarat University, Surat. Speed, Agility and Cardio respiratory endurance were selected as depended variable. Speed was measured by 50 mts Dash Test, Agility was measured by 10x4 Shuttle Run and Cardio respiratory endurance was measured by Coopers 12 Minutes Run / Walk.

Design of the study

For the present study pre test – post test was used to find out effect circuit training on the selected variable. Circuit training was showing to training with a set of drill selected for specific function. The circuit training underwent training for a period of 6 weeks. The training sessions were conducted three days a week.

* Assi. Prof. Phy. Edu., Shri K.P. College of Commerce, Surat

Statistical technique

The collected data was evaluated using 't' test. The proposed hypothesis was tested at 0.05 level of confidence. SPSS statistics software package (SPSS, VERSION 15.0) was used. ($p < 0.05$).

Results

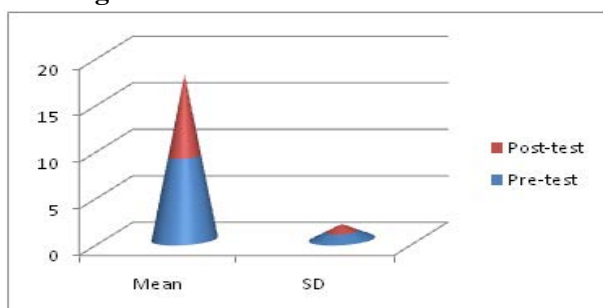
Table No. 1

Summary of Mean, SD, and t- ratio for the data on Speed between the Means of Pre and Post-test of Circuit Training

Test	Mean	SD	Mean Difference	T
Pre-test	8.96	0.82	0.23	7.83
Post-test	8.73	0.80		

The above table 1 show that, Speed mean difference between the pre-test and post test of circuit training is significant, because they calculated t – value of 7.83 is gather than the tabulated t – value of 2.08 at 0.05 level.

Graphical Representation on Pre-test, Post-Test of Cardio respiratory endurance of Circuit Training.

Table No 2

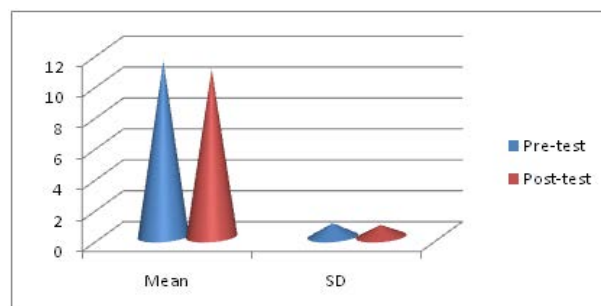
Summary of Mean, SD, and t- ratio for the data on Agility between the Means of Pre and Post-test of Circuit Training

Test	Mean	SD	Mean Difference	T
Pre-test	11.37	0.87	0.53	4.88
Post-test	10.84	0.76		

The above table 2 show that, Agility mean difference between the pre-test and post test of circuit training is significant, because they calculated t – value of

4.88 is gather than the tabulated t – value of 2.08 at 0.05 level.

Graphical Representation on Pre-test, Post-Test of Cardio respiratory endurance of Circuit Training.

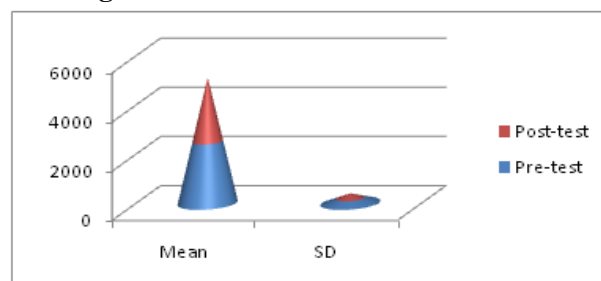
Table No 3

Summary of Mean, SD, and t- ratio for the data on Cardio respiratory endurance between the Means of Pre and Post-test of Circuit Training

Test	Mean	SD	Mean Difference	T	P - value
Pre-test	2517.00	202.74	78.25	-5.91	0.00
Post-test	2595.25	186.31			

The above table 3 show that, Cardio respiratory endurance mean difference between the pre-test and post test of circuit training is significant, because they calculated t – value of 5.91 is gather than the tabulated t – value of 2.08 at 0.05 level.

Graphical Representation on Pre-test, Post-Test of Cardio respiratory endurance of Circuit Training.

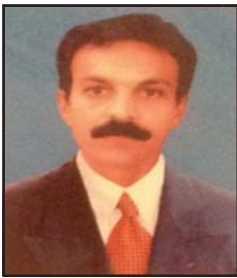

Conclusion

Circuit training is effective in improving Speed, Agility, and Cardio respiratory endurance of handball players.

REFERENCE

⇒ Singh, Hardayal, Sports Training, General Theory and Method, Patiala, NSNIS, 1984.

* Dr. Lalit Baraiya

THE PLACE OF SPORT e THE BA1TtE FOR INI TOURIST : A FIGURATIONAL PERSPTIVE OF THE DEVELOPMENT OF SPORT TOURISM

Introduction

In this paper it is intended to examine the long-established, yet until recently, little recognised relationship between sport and tourism. The significance of sport in the rise of the pre-eminence of tourism as well as the reverse relationship (i.e. the significance of tourism in the development of sport) are focused upon. A sociological analysis of the emergence of what will be referred to as “a marriage of convenience” between sport and tourism is offered. This topic was researched because of the increasing economic, social and cultural significance of sport tourism. This means that we are going to try to explain sociologically “how and why the goals of sport and tourism became linked”. An investigation of the development of sport tourism throws light on the degree in which “sport tourism” is influenced by wider ideological, economic and cultural constraints. In order to examine satisfactorily the interrelationship between sport and tourism questions are asked about the motivation of people involved in sport tourism and about processes internal and external to sport and tourism. Sport and tourism are indeed integral parts of most modern societies; they thus cannot escape being influenced by much wider aspects of social change in the modern world. There can be little doubt that sport and tourism, contextualised by these changes within society as a whole, have themselves undergone, and are continuing to undergo; rapid and quite substantial change.

Therefore three categories of influences are examined:

■ 1° the influences that shaped the rise of

(mass)sport and (mass)tourism;

■ 2° the influences that help explain the changes within tourism;

■ 3° the influences that help explain the changes within sport.

This will make it possible to summarise the influences that shaped the development of sport tourism.

The study thus incorporates both a sociological and historical approach. It is in fact imperative to analyse the social processes that give rise to tourism and later on to sport tourism in order to establish why the phenomenon sport tourism started, how it started, where it started and how it developed.

Methodology

The research for this paper mainly consists of secondary sources. It represents an attempt to synthesise history and sociology. The subject is approached historically because of the belief that this perspective offers the most coherent and comprehensive account. This methodology places indeed emphasis upon the necessity of analysing long term processes and recommends in this connection a synthesis of sociology and history (Murphy, 1995). A developmental approach and thus a comparative method allows one to perceive, understand and analyse distinctive features of the phenomenon as it develops, and to provide a more adequate knowledge of contemporary sport tourism. Many aspects of contemporary sport tourism have developed from earlier forms as one would expect given the wide-ranging nature of social changes that have occurred in the past. The theory of the civilising process (Elias and Dunning, 1986) is used to explain the development

* Assi. Prof. Phy. Edu., Mahila Arts College, Una

of tourism and within tourism the development of sport tourism. Therefore, connections are examined in the ancient world, in the early modern period and in the modern world.

Consequently, a review of literature was conducted and four kinds of data were studied.

- 1° dates of foundation and data of development of sport tourism companies (e.g., Club Mcd, Center Parcs,...);
- 2° dates of starting up sport tourism programmes by municipalities and countries;
- 3° dates of seminars and congresses related to sport tourism;
- 4° dates of appearance of sport tourism in the scientific literature.

These objective data were gathered not only from literature but also using a telephonic and a mail inquiry to people working in tourism companies, specialised in sport tourism.

In order to get a more adequate understanding of how significant sport tourism is as a quest for excitement, also primary research was done. The following in-depth interviews were conducted

- - 250 people participating in a sport tourism club holiday organised by UCPA during the summer of 1996 in Bombannes (France);
- - 250 students of the Vrije Universiteit Brussel (Belgium) who have participated in a Sport activity holiday (De Knop, 1996).

The interviews were open-ended and were aimed at gaining insight into the underlying motives of sport tourists. The interviews were audio-taped and afterwards analysed independently by two researchers. The statements related to excitement were selected, clustered and reproduced in this paper. The subjective answers of the sport tourists serve as a useful way of leading into the sociological substance of 'the quest of excitement' in sport tourism.

Conclusion and discussion

By identifying connections between sport and tourism that originated in the ancient world it was demonstrated that the extensive connections we now see are rooted in old foundations.

A figurational perspective was used to examine the relationship between sport and tourism. The

civilisation process is characterised by a change of etiquette and manners which brought about greater emotional control. According to Elias and Dunning (1986), leisure activities in advanced industrial societies form an enclave for socially acceptable arousal of measured behavior in public. The specific nature and specific functions of leisure cannot be understood if one is not aware that the public and even personal level of emotional control has become high compared with that of less differentiated societies. All human societies have some form of social or personal restraints, but the relatively strong and equal distribution of control, characteristic of people in more differentiated and complex societies, came about during the course of a specific transformation of social and personal structures. This is indicative of a rather long civilisation process which in turn is interdependent with the increasing effectiveness of the controlling organisation of complex societies, the organisation of the state. Sport tourism thus gives the opportunity to evoke emotions and tensions within a socially acceptable context. This escape from daily life is possible in a variety of ways, e.g., staying home and doing nothing. Sport tourism is one of the many options to break the daily routine. Figurational sociologists thus look upon sport tourism as a 'quest for excitement'.

This was underlined by several statements of the interviewed sport tourists and students who previously had been sport tourists. Sport tourism is making I can make a significant contribution to the life of the individual, because of health, self-respect and self-determination reasons. With regard to the psychological factors it was found that the most common motivation factors for sport tourism were : getting away from it all, relaxation, social contact, fantasy, health and fitness, recreation, breaking the routine, a 'quest for excitement' and adventure. The 'quest for excitement' found by sport tourists provides an opportunity to produce pleasurable forms of excitement / tension in contrast to the daily routines in (unexciting) modern societies.

However, the social and economic functions of sport tourism should not be overestimated : e.g., the lower classes are ignored in sport tourism (sport tourism at

this moment is in fact not a universal trend found equally all over the world, it is a rather a phenomenon for affluent Western citizens); sport during holidays does not necessarily have positive health consequences, the economic importance of sport tourism still lacks reliable statistics, sport tourism has some unwanted side-effects on the natural and socio-economic environment and many of the facilities that result from sport tourism (e.g., airports, golf courses, hotels,..) will be of little benefit to the mass of the indigenous population (Urry, 1990).

REFERENCE

- ⇒ ATC (2001). *Australia's Olympics Special Post Games Tourism Report*. (Sydney, Australia: Australian Tourist Commission).
- ⇒ BAKER, W.J. (1982). *Sports in the Western World*. (Totowa, NJ : Rowman & Littlefield).
- ⇒ BOLLAERT, L., DE KNOP, P., STOFFEN, M., CORIJN, E., MATRHIJS, K., DELANGHE, L. & NEEFS, H. (1999). *Toerisme, recreatie en vrije tijd in Vlaanderen anno 2000 [Tourism, recreation and leisure in Flanders anno 2000]*. (Brussels, Belgium: Ministerie Vlaamse Gemeenschap).
- ⇒ BONIFACE, B.G & COOPER, C. (1994). *The geography of travel and tourism*. (Oxford, Great-Britain : Butterworth-Heinemann).
- ⇒ COHEN, E. (1972). *Toward a sociology of international tourism*. *Annals of Tourism Research*, 39 (1), pp. 64-82.
- ⇒ CLUB MED (2000). *Press information*. (Paris, France: Club Med).
- ⇒ CRUM, B. (1991). *Over de versporting van de samenleving. [About the sportification of society]*. (Rijswijk, The Netherlands : Ministerie van WVS)
- ⇒ DE KNOP, P. (1996). *A figural perspective of the development of sport tourism*. (Leicester, Great-Britain: University of Leicester - CRSS).
- ⇒ DE KNOP, P. (1998). *Sport tourism: a state of the art*. *European Journal of Sport Management*, 5 (2), pp. 5-20.
- ⇒ ELIAS, N. & DUNNING E. (1986). *Quest for excitement. Sport and Leisure in the Civilising Process*. (Oxford, Great-Britain: Basil Blackwell Ltd).
- ⇒ FINLEY, MJ. & PLEKET, H.W. (1976). *The Olympic Games*. (Edinburgh, Great-Britain: R. and R. Clark).
- ⇒ GIBSON, H. & YIANNAKIS, A. (1995). *Some characteristics of sport tourism : A life span perspective*. Paper presented at the Annual Conference of the North American Society for the Sociology of Sport, (Savannah, Georgia, U.S.A.).
- ⇒ JARY, D. & HORNE, J. (1987). *The figural sociology of sport and leisure of Elias and Dunning and its alternatives*. *Loisir Ct Société/ Society and Leisure*, 10, (2), pp. 177-194.
- ⇒ JOHNSTON, M. (1992). *Facing the challenges: Adventure in the mountains of New Zealand*. In B. Weller & C.M. Hall (Eds.), *Special interest Tourism* (pp.1 59-169). (London, Great-Britain : Beihaven Press).
- ⇒ KEARSLEY, GW. (1990). *Tourism development and users perceptions of wilderness in Southern New Zealand*. *The Australian Geographer*, 21(2), pp. 127- 140.
- ⇒ KELLER, P. (2001). *World Conference on Sport and Tourism. Introductory Report*. (Madrid: World Tourism Organization).
- ⇒ KESENNE, S., TAKS, M., LAPORTE, W., DE KNOP, P., DEJAEGHER, E., & AUDENAERT, E. (1998). *De economische betekenis van sport in Vlaanderen (The Economic Meaning of Sport in Flanders)* (Brussels, Belgium : IOS).
- ⇒ KUGEL, J. (1972). *Geschiedenis van de gymnastiek (The history of gymnastics)*. (Haarlem, The Netherlands : De Vrieseborch).
- ⇒ MCKZE, L. (1994). *Signs of Activity*. *Leisure Management*, 14 (9), pp. 32-34.
- ⇒ MINTEL (1992). *Activity holidays in the UK*. *Mintel Marketing Intelligence*. (London. Great-Britain Intel International Group Ltd.).
- ⇒ MURPHY, P. (1995). *introduction to figural sociology*. In CRSS (1995) : *Module 1, Unit 1, Part 3, M. Sc. in Sociology of Sport and Sports Management*, (University of Leicester, Great-Britain).

* Jayesh V. Patel

6SPORT BALLS: PROPERTIES AND QUALITY - A NEW CONCEPT

Introduction

A sport ball has to fulfill two tasks: to fly and to bounce. The former depends on its aerodynamical properties, the latter is governed by its material and structural properties. The aerodynamical behaviour is related to the ball's shape and surface (roughness, fuzziness, seams, dimples). Material and structural properties are usually summarized under the term visco-elasticity, the elastic component thereof reflects the energy stored by deflection as well as the hardness or stiffness; the viscous component defines the energy lost by inner friction as well as the velocity dependency of the stiffness. The coefficient of restitution (COR), the ratio of the velocities before and after impact, drops with increasing viscosity. The viscosity itself, as well as the change of stiffness with deflection, is usually neglected in testing and characterizing sport balls. For example, the hardness of a golf ball is confined to a single value, the Atti or PGA compression number, tested at an unrealistically small force of 1.5- 1.8 kN; the British Standard for specifications of cricket balls requires 3 test methods, the height of bounce after falling freely through a distance of 2 m (small impact velocity of 6.26 mis), and hardness and impact resistance tested by a mass of 5kg falling on the ball from 1.1 and 2 m respectively.

This paper deals with structural properties only and aims to address the problems of understanding visco-elastic properties and of consistent manufacturing and quality control, exemplified in golf and cricket balls. Golf is considered the most technologically driven ball sport, which gave birth to the best selling sporting good in the world (the golf ball), and cricket is the second-most popular sport in the world and the most

popular one in India.

Methodology

28 golf ball models and 5 cricket ball models were tested as to stress relaxation at different strains as well as to compression at different strain rates up to a bed of 9 kN. The stress relaxation behaviour determines the type of non-linear viscoelastic model, the compressive load - deflection curve reveals the stiffness after differentiating with deflection. Per golf and cricket ball model 9-61 and 7-9 balls were tested. Statistical tests and dissection of cricket balls allowed defining the consistency of manufacturing.

Results and Discussion

Golf balls follow the logarithmic law of viscoelasticity, with the transformed equation of where the caret denotes the transformed parameter. F and x are force and deflection, A and B are stiffness and viscosity parameters, s is the variable in the frequency domain, and γ is the Euler constant. B is a function of deflection and possibly also of velocity. A is a function of deflection, specifically a linear one in solid-core balls ($A = 2A_1 x + A_2$) and an exponential one in wound balls ($A = C e^{D+Cx}$). Cricket balls follow the power law with the transformed equation of, where γ denotes a Gamma function. A is a polynomial function of deflection.

Some solid core golf balls have the same stiffness at small loads but a significantly different stiffness at higher loads. Thus, a single stiffness value is not 'applicable. Even more strikingly, solid core balls are generally harder than wound balls at small loads and softer at higher loads. Wound balls are less viscous than solid core balls. Some range balls and most wound balls are inconsistently manufactured. Wound balls are obsolete in the meantime, but poorly

* Ph.D. Student, Saurashtra University, Rajkot

manufactured range balls confuse the beginner and delay the improvement of handicap.

Cricket balls with woolen twine and cork layers surrounding a central core are less viscous than without. From the cricket balls tested, only the Kookaburra Special Test ball was manufactured consistently. The reason of poor manufacturing quality could be traced back to the varying mixture of rubber and cork (Regents atch white), size of core (GrayNicolls Super Cavalier), type of core (rubber or cork, SG Tournament), and tension of wound wool (Regents Match red). Balls with a smaller molded core (GrayNicolls Super Cavalier) or with a cork core (SO Tournament) are stiffer than those with smaller or rubber cores. ,This results into unequal chances for both teams considering that a cricket ball is replaced at the beginning of each innings. Softer balls are more forgiving during impact than harder ones

(and it is wrong to assume that harder balls have a higher velocity after impact).

Summing up, it is essential to provide the customer, be it athlete or sports administrator, with accurate information on stiffness (plus standard deviation for quality control) and viscosity of sport balls as well as peak forces during impact at different speeds, considering that sports equipment is more and more technology dominated. This allows the customer to catch up with the rapid technological development. This allows creating a wider acceptance for, and education in, sports technology, by making sport more interesting rather than destroying the spirit of sport.

* H.R. Varu

BIDDING FOR THE TOKYO 2016: SELLING OR MARKETING?

Introduction

Bidding for the Olympic Games used to be like planning a trip without any accurate maps or compass. The destination - hosting the Olympic Games - was clear, but the procedure was complicated and in the past there were a number of alternative routes. Until recently, a candidate had simply to reach the goal in any way possible. Some cities drove forward in limousines, spending large sums, while others walked to the goal at a slower pace and minimum cost. Since there were no definite rules, there were widespread kickbacks and bribery, but movement towards confronting these problems was slow (Harada, 2000). However, the revision of the bidding rules for the Olympic Games undertaken by the IOC starting in 1999 was aimed at minimizing the possibility of injustice by drawing the various procedures together. For applicant cities for the 2008, 2012 and 2016 Olympic Games, the new millennium called for an overall review of Olympic bidding strategies. In 2005, the Japan Olympic Committee called for the support of cities throughout the nation as it embarked on a campaign to bring the 2016 Summer Games to Japan. Then, Fukuoka and Tokyo announced their candidacy and in early 2006 began a fierce race to become the national candidate city. In August of that year, the JOC chose Tokyo to represent the Japanese bid for the 2016 Summer Olympics.

Purpose

The purposes of this study are (1) to review the decision making process regarding the 2016 Tokyo Olympic bid by using the concept model developed by Roche (1994), and (2) to propose a number of perspectives considered to be important in the future bid marketing strategy.

Results and discussion

1. The ideal and reality of the bidding plan : Roche (1994) indicated that there are three stages to the bidding plan: (1) Pre-bid stage, (2) post-bid stage, and (3) post-event stage. In an ideal process, the "pre-bid stage" includes the implementation of "conceptualization," "pre-bid feasibility study," "political commitment process," and "bid group organization." At the second "post-bid stage," the ideal process proceeds from "re-evaluation" and "post-bid feasibility study" through to "organizational Planning." The last, "post-event" stage would go from "implementation" through to "monitoring/feedback," "evaluation," and "new concept/new commitment." However, in real life, the three stages are mixed together in the bidding campaign, and actions such as the following take place one after another with no connection to any particular stage: "preliminary, vague subjective identification of a need," "development of cursory report," "decision taking," "development of a plan to justify the project," "building program," "implementation," and little attention given to review of planned developments through time." Likewise in the case with Tokyo, the city was forced into a battle with Fukuoka after the top-down decision to try for candidacy was announced, before there was any clear grasp of any demand for the Olympics. As a result, there was a rush to formulate principles which would justify the bid campaign, and to convert those principles into a plan within a short time frame. In this sense, Tokyo had no choice but to take a different route to that of L. Britain, which after the two failed bids with Birmingham and one with Manchester chose to go with London from the outset for the 2012

* M.Phil. Student, Saurashtra University, Rajkot

campaign, positioned as a national bid to bring the Olympics to the capital city.

2. 2007 Tokyo Olympic bid: From selling to marketing : The upcoming schedule for the 2016 Olympics bid consists of filing an application for candidacy in July 2007, followed by preparing responses to the Applicant Cities Questionnaire from the IOC and submitting it around January 2008. The official candidate cities will be finalized right before the 2008 Beijing Games and the final Candidature File is to be submitted in fall 2008. The final vote for the host city for the 2016 Olympic Games will be conducted at the IOC General Assembly in October 2009. The following four perspectives are believed to be important in the upcoming bid marketing program. These are: 1) Redefining Japan as a tourism destination, 2) Identification of the targets, 3) Buzz marketing, and 4) Relationship marketing. The upcoming bid campaign will require an analysis of the competitive advantages relating to costs, differentiation, and so on which Tokyo can demonstrate, as well as city branding to enhance the attraction of the metropolis. For that purpose, efforts need to be made to repackage the city's allure as a tourist attraction. The degree of popular support for an Olympic bid is also an important criterion for the Evaluation Committee in determining the superiority of a given city. Persuasive marketing which involved direct contact with IOC members to sell them on the city came to an end. What will become important from now on is buzz

marketing, directed toward the domestic & international audience, to spread the word on the advantages of Tokyo as the host city. Finally, importance should be placed on relationship marketing directed at specific stakeholders. If buzz marketing can be defined as a horizontal style of campaigning which targets the general public, then relationship marketing can be defined as vertical, with a specialized purpose.

REFERENCE

- ⇒ Harada, M. (2000) Bidding for/and hosting sports event: In the case of the 2008 Osaka Olympic Games. Keynote paper presented at the 2nd International Conference of Sports and City Marketing. Rotterdam, The Netherland.
- ⇒ Roche, M. (1994) Mega-events and urban policy. *Annals of Tourism Research*, 21(1): 1-19.

* K.H. Hirani

STATUS OF WOMEN IN INDIA

According to India's constitution, women are legal citizens of the country and have equal rights with men (Indian Parliament). Because of lack of acceptance from the male dominant society, Indian women suffer immensely. Women are responsible for bearing children, yet they are malnourished and in poor health. Women are also overworked in the field and complete all domestic work. Most Indian women are uneducated. Although the country's constitution says women have equal status to men, women are powerless and are ill-treated inside and outside the home. Of 368 million women in India, 278 reside in rural areas, and most are illiterates. The majority of illiterate women are 70%, 25% are semi-literate, and only 5% may be considered as educated.

India is a society where the male is greatly revered. Therefore women, especially the young girls, get very little respect and standing in this country. The women of the household are required to prepare the meal for the men, who eat most of the food. Only after the males are finished eating, the females can eat. Typically the leftover food is meager, considering the families are poor and have little to begin with. This creates a major problem with malnutrition, especially for pregnant or nursing women. Very few women seek medical care while pregnant because it is thought of as a temporary condition. This is one main reason why India's maternal and infant mortality rates are so high. Starting from birth, girls do not receive as much care and commitment from their parents and society as a boy would. For example a new baby girl would only be breast fed for a short period of time, barely supplying her with the nutrients she needs. This is so that the mother can get pregnant as soon as possible in hopes of a son the next time.

Even though the constitution guarantees free primary schooling to everyone up to 14 years of age (Indian Parliament), very few females attend school. Only about 39 percent of all women in India actually attend primary schools. There are several reasons why families choose not to educate their daughters. One reason is that parents get nothing in return for educating their daughters. Another reason is that all the females in a household have the responsibility of the housework. So even though education does not financially burden the family, it costs them the time she spends at school when she could be doing chores. In addition, even if a woman is educated, especially in the poorer regions, there is no hope for a job. Most jobs women perform are agricultural or domestic which do not require a formal education. Another reason girls are not educated is because families are required to supply a chaste daughter to the family of her future husband. With over two-thirds of teachers in India being men and students predominately male, putting daughters in school, where males surround them all day could pose a possible threat to their virginity.

Because women are not educated and cannot hold a prestigious job, they take on the most physically difficult and undesirable jobs. A typical day for a woman in an agricultural position lasts from 4am to 8pm with only an hour break in the middle. Compared to a man's day, which is from 5am to 10am and then from 3pm to 5pm. Most women are overworked with no maternity leave or special breaks for those who are pregnant. Plus women do the majority of the manual labour that uses a lot of energy compared to the men who do mostly machine operating. Even though women work twice as many hours as men,

* M.P.Ed. Student, Saurashtra University, Rajkot

the men say that “women eat food and do nothing.” This is mainly because the work the women perform does not require a lot of skill and are smaller tasks.

- Status in Health & Education for Women
- 60 per cent of the women are anemic
- More women than men die before the age of 35
- Maternal deaths in India account for almost 25 percent of the world’s childbirth-related deaths
- Maternal mortality rate in India is 100 times more than in the developed world. FN

Malnutrition poses a continuing constraint to India’s development. Despite improvements in health and well-being, malnutrition remains a silent emergency in India. The World Bank estimates that malnutrition costs India at least US\$10 billion annually in terms of lost productivity, illness, and death and is seriously retarding improvements in human development. Despite some improvement, India’s women remain significantly more malnourished than men. Bias against women and girls is reflected in the demographic ratio of 933 females for every 1,000 males. The country’s maternal mortality rates are very high, particularly in rural areas, ranging from 440 to 580 deaths per 100,000 live births. The rise in literacy rates over the last decade indicates India’s progress in education.

From 1991- 99, the overall literacy rate increased from 52 percent to 64 percent. Yet more than half of Indian women are still illiterate; about 40 million primary school-age children are not in school (mostly girls and those from the poorest and socially-excluded households) and only about one-third of an age group completes the constitutionally prescribed eight years of education.

Glossary of Indian Women

The steady change in their position can be highlighted by looking at what has been achieved by women in the country.

- 1905: Suzanne RD Tata becomes the first Indian woman to drive a car.
- 1916: The first women’s university, SNDT Women’s University, was founded on June 2, 1916 by the social reformer Dhondo Keshav Karve with just five students.
- 1927: The All India Women’s Conference

(AIWC) was founded.

- 1994: Harita Kaur Deol becomes the first Indian woman to perform a solo flight.
- 1951: Prem Mathur becomes the first Indian women commercial pilot of the Deccan Airways
- 1959: Anna Chandy becomes the first Indian woman Judge of High Court
- 1966: Captain Durga Banerjee becomes the first Indian woman pilot of the state airline, Indian Airlines.
- 1966: Kamaladevi Chattopadhyay wins Ramon Magsaysay award for community leadership.
- 1966: Indira Gandhi becomes the First woman Prime Minister of India
- 1970: Kamaljit Sandhu becomes the first Indian woman to win a Gold in the Asian Games
- 1972: Kiran Bedi becomes the first female recruit to join the Indian Police Service.
- 1989: Justice M. Fathima Beevi becomes the first woman judge of the Supreme Court of India.
- November 1997: Kalpana Chawla becomes the first Indian woman to go into Space.
- September 21, 1992: Priya ihingan becomes the first lady cadet to join the Indian Army (later commissioned on March 6, 1993)
- 2004: Punita Arora becomes the first woman in the Indian Army to don the highest rank of Lt General.
- 2005: Manndhir Rajput, a 34-year-old woman from Ludhiana, Punjab becomes the first Indian woman to become an engine driver of trains with the New South Wales Rail Corporation. Australia.
- 2007: Pratibha Patil becomes the first woman President of India.

Some important Personalities in Various Fields Sports

Some of the famous female sportspersons in India P. T. Usha (athletics), Kunjarani Devi (weightlifting), Diana Edulji (cricket), Koneru Hampi (chess) and Sania Mirza (tennis). Kamam Malleswari (weightlifter) is the only Indian woman to have won an Olympic medal (Bronze medal in 2000sydney olympics).

Politics

Through the Panchayat Raj institutions, over a million

women have actively entered political life in India. In 2005, the Women's Reservation Bill was passed, providing 33% reservation for women in Parliament and State Assembly. Some of the notable women leaders in India include Sushma Swaraj, Vasundhara Raje Scindia, Sheila Dikshit, Jayalalitha, Uma Bharati, Mayawati, Mamata Banerjee and Sonia Gandhi. On July 25, 2007 the country's ever first woman president Pratibha Patil was sworn in.

Literature

Anita Desai, Arundhati Roy, Shobha Dc, Kiran Desai etc. are some of the notable female Indian authors. Tarla Dalal is a popular cookery author, who has written more than 30 books.

Arts and entertainment

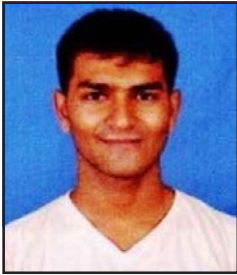
Singers and vocalists such as M.S. Subbulakshmi, Lata Mangeshkar and Asha Bhosle are widely revered in India. Many actresses such as Aishwarya Rai, sushmita sen and lara data are highly popular. Anjolie Ela Menon is a famous painter.

Conclusion

It is true that women can excel men if they are given proper guidance, freedom encouragement, etc.

REFERENCE

- ⇒ Mishra, R. C. (2006). Towards Gender Equality. Authorspress. ISBN 81-7273-306-2.
- ⇒ Varttika by Katyayana, 125, 2477
- ⇒ Comments to Ashtadhyayi 3.3.2 1 and 4.1.14 by Patanjali
- ⇒ R. C. Majumdar and A. D. Pusalker (editors): The history and culture of the Indian people. Volume I, The Vedic age. Bombay : Bharatiya Vidya Bhavan 1951, p.394
- ⇒ Vedic Women: Loving, Learned, Lucky!. Retrieved on 2006-12-24.
- ⇒ InfoChange women: Background & Perspective. Retrieved on 2006-12-24.
- ⇒ Women in History. National Resource Center for Women. Retrieved on 2006-12- 24.
- ⇒ Jyotsana Kamat (2006-11-05). Status of Women in Medieval Karnataka. Retrieved on 2006-12-24.
- ⇒ Vimla Dang (1998-06-19). Feudal mindset still dogs women's struggle. The Tribune. Retrieved on 2006- 12-24.
- ⇒ The Commission of Sati (Prevention) Act, 1987. Retrieved on 2006-12-24.
- ⇒ Jyotsna Kamat (2006-12-19). Gandhi and Status of Women. Retrieved on 2006-12-24.
- ⇒ http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/south_asia/1617759.stm
- ⇒ K. L. Kamat (2006-12-19). The Yellamma Cult. Retrieved on 2006-12-25.
- ⇒ Dubois, Jean Antoine and Beauchamp, Henry King, Hindu manners, customs, and ceremonies, Clarendon press, 1897.

* B.N. Kaneria

AN ANALYSIS OF SPORT MANAGEMENT INTERNSHIPS: A QUALITATIVE STUDY

Higher Education Institutions (HEIs) face a variety of challenges in their effort to deliver the best educational experience to their students. Traditionally, higher education was delivered through a lecture- centric approach. However, in the current higher education scenario this approach appears to have limitations with regard to the preparation of students for the workplace. In their quest to develop the whole person, many HEIs included an experiential learning component to their curricula. Experiential learning includes elements such as field-based coursework, internships, service learning, guest speakers and site visits. In the professional preparation of sport management personnel experiential learning commonly exists as field experience in the form of internships. Very little research, particularly in South Africa, has been conducted on sport management internships. This study explores the sport management internship through a qualitative process focusing on the perceptions of sport management interns. A qualitative and exploratory approach was used to access information from interns regarding sport management internships. Using purposive sampling, ten informal one-on-one semi-structured interviews lasting about 30-40 minutes with five male and five female students who had just finished their internship in the past 12 months were conducted. A priori dimensions identified from the literature were used to seek information regarding the internship experiences of interns. The results indicate that interns benefited overall from the internship both at a professional as well as at a personal level. There were some concerns raised by interns that warrant the attention of HEIs. Recommendations in this regard were made.

Introduction

Higher Education Institutions (HEIs) face a variety of challenges in their effort to deliver the best educational experience to their students. Traditionally, higher education was delivered through a lecturecentric approach. However, in the current higher education scenario this approach appears to have limitations with regard to the preparation of students for the workplace. As a result HEIs are forced to modit their approach to meet the demands of industry. In their quest to develop the whole person, many HEIs included an experiential learning component to their curricula. Experiential learning includes elements such as field-based coursework, intemships, service learning, guest speakers and site visits. In the professional preparation of sport management personnel experiential learning

commonly exists as field experience in the form of internships. Several benefits have been associated with internship. In contrast to the theoretical learning that takes place in lecture environments, it promotes a deeper understanding of concepts learnt in the lecture environment and creates the platform for the application of theoretical knowledge. It provides the opportunity to apply and reinforce concepts learnt in lecture settings into professional practice, enhance personal growth and development and broaden horizons through exposure in the workplace. Internship programmes also enhances personal development (for example, self-confidence, communication skills, social interaction skills, sense of professionalism), academic development (for example, cognitive skills such as problem solving, critical thinking, analysis and synthesis, relating theory to practice) and career

* M.P.Ed. Student, Saurashtra University, Rajkot

development (for example, career planning skills, developing job acquisition skills, testing career options). Most HEIs in South Africa have recognised the importance of experiential learning in their programmes and have included internship as an integral component of the programme. Very little research, particularly in South Africa, has been conducted on sport management internships. In response to the dearth in the literature, especially in South Africa, this study attempts to explore the sport management internship through a qualitative process focusing on the perceptions of sport management interns.

An extensive literature study which included both national and international sources was conducted on experiential learning in general, as well as internships of sport management students in particular. In addition, a qualitative and exploratory approach was used to access information from interns regarding their perceptions of sport management internships. Using purposive sampling, ten informal one-on-one semi-structured interviews lasting about 30-40 minutes with five male and five female students who had just finished their internship in the past 12 months and were in the process of handing in their logbooks were conducted to gather data regarding their internship. A priori dimensions identified from the literature were used to seek information regarding the administration of the internship, the relevance and applicability of the coursework for their internship, working conditions, development, expectations of the interns of their internship and interns' suggestions to improve their internship experience. Salient points specifically referring to the a priori dimensions were then extracted from the transcripts of the interviews and conclusions drawn. For the purposes of objectivity and trustworthiness, the information gathered with regard to each dimension was first analysed by each of the researchers before being sent to a third independent senior researcher for comment. This was done to increase the range of meaning given to the data and reduce the possibility of bias.

Results

Most of the interns' (n=6) period of internship was six months full-time, while the balance of the interns'

internship period was five months. The main jobs that the interns performed during their internship was fitness instructor (n=4), sports coordinator (n=2), sport administrator (n=1), general duties (n=1) and facility management (n=2). All interns had male mentors. The results indicate that interns benefited overall from the internship both at a professional as well as at a personal level. There were some concerns raised by interns that warrant the attention of HEIs. There were inconsistencies regarding the number of visits that were made to the interns during the internship. Interns complained about the lack of contact that they had had with their instructors during their internship, and the lack of visits to the internship sites by the instructors. All interns indicated that although they had covered certain sections theoretically, those sections were not done in depth, and they were found lacking in those tasks that required in depth knowledge. Generally, the interns did not know what to expect from their internships beside the fact that they were going to be in the workplace. Most of the interns complained that they had to complete their internship at locations far away from their homes or university. This resulted in prolonged travel time, as well as increased costs, placing a heavy financial burden on them. Interns indicated that they developed professionally because they were working in the organisation. The majority of the interns (n=8) had a more realistic view of themselves. They became more aware of the wide range of opportunities and the demands of different tasks that were assigned to them.

The proliferation of Sport Management programmes at HEIs necessitates studies to be conducted to examine, among other things, sport industry requirements and specific course offerings, especially the internship component to prepare sport management students for the various jobs in sport. HEIs have the responsibility to produce graduates who can not only compete in the job market, but also make meaningful contributions in a field that is growing at a tremendous pace. It is important that a commitment to integrating the internship into the sport management programme in terms of time, budget, human resources and assessment is developed both in the institution as

well as the academic running the programme. It should not be seen as an add-on to the programme, but rather an integral element that adds value to the programme. Since it is compulsory for an intern to complete an internship in order to graduate, institutions should make every attempt to prepare the student for internship so that the intern is aware of all possibilities, as well as how the internship could be made meaningful for the student. This can be done through workshops conducted internally where various organisations that take on interns, are able to make presentations. This not only helps interns in making a wiser choice, it also helps them prepare for the internship. Academics in charge of running the

programmes should be afforded the opportunity to develop specialised skills to be effective in identifying appropriate placement for students, maintaining effective public relations within and outside the university settings, counselling students regarding their internship, and assessing students during their internship. At the institutional level, it is important that the institution embraces the concept of internships and supports programme coordinators with the resources necessary to meet the internship demand of the programme, especially monitoring students.

* Mukesh Chehla

SPORTS POLICY

Introduction

Sport attracts European citizens. Majority of people take part in sporting activities on a regular basis. It generates e.g. important values such as solidarity, team spirit, tolerance and fair play as well as contributes to personal development and fulfilment. It also helps to foster active citizenship. In Europe sport activities are often closely influenced by health and sport related values, by standards of living, disposable income, level of education, sport participation level in general, leisure time available, sport facilities available and not only the existence of non-profit and profit oriented sport organizations, but also service quality of these organisations. However there is and there will be a competition between sport and other free-time activities. Sport is also confronted with new threats like commercial pressures, doping, racism, violence and corruption

On European level "White Paper on Sport" was published by the Commission of the European Communities 11th of July 2007. White Paper focuses especially on the societal role of sport, its economic dimension and its organisation in Europe. According to White Paper and many other publications sport movement has a greater influence as a tool for health-enhancing physical activity than any other social movement. It is attractive, it still has a positive image and it has potential. Now the European Commission proposes to develop new physical activity guidelines with the member states before the end of 2008. The Commission will support Health-Enhancing Physical Activity (HEPA) network and make it the most important part of its sport-related activities. Other important issues in the near future will be the lifestyle aspect of health, The Public Health Programme 2007-2013, cooperation between sport organisations, schools, civil society, parents and other partners at

local level as well as teacher training and cooperation between schools.

According to several studies Finland and Norway are 2 the most physically active nations at least in Europe. In Finland sport is definitely the most popular leisure-time activity, it is also a major form of civic participation. The government and local authorities are responsible for creating favourable conditions for Sport and physical activity. The Sport Act outlines the overall aims of Finnish sport policy. The stated aim is to promote recreational, competitive and elite sports and related civic activity. Sport is a means of enhancing the population's health and well-being and supporting children's and young people's growth and development. Other objectives laid down in the Act are equity, equality, tolerance, respect of cultural diversity and sustainable development of the environment.

Over 15 years Health-Enhancing Physical Activity (HEPA) has been a cornerstone of national Sport policy in Finland. The key features of HEPA are broad definition of health, broad spectrum of physical activities, health is the result of, not necessarily but can be the reason for the activity, moderate relative intensity, living habit and small risk of injury and cardiac complications. The determinants of physical activity are willingness, abilities, opportunities and support.

Conclusions

Policies are necessary. All the work must be targeted to strengthen one or more of the physical activity determinants. There is a need to meet specific, objective needs and subjective expectations of the target population. Only by knowing these needs, expectations and possibilities of the people on the basis of research you can create effective and relevant sport policy.

* P.T.I., C.U. Shah College, Vadhaven

* Hasmukh J. Makwana

Physical Education

Research Zone India

Vol 5

Issue - (2)

March- 2017 Page : 60 - 62

ISSN 2319 - 8168

RISK MANAGEMENT PRACTICES OF HIGH SCHOOL PRINCIPALS

Physical activity, which usually forms the medium of learning and instruction within the subject life orientation in Saraswati Vidhyalay, Patan has been the subject of research over several decades. The current study was undertaken to identify key safety concerns in Physical Education at schools and to establish the risk management practices implemented by principals at high schools in Patan. A questionnaire that was used in a previous study by Gray (1995) was adapted and used to gather data from a purposive sample of 300 principals in three provinces. The questionnaire sought information on 5 broad aspects: General legal liability, facilities and equipment, legal concepts/aspects, medical aspects, and records and information on athletes. The Cronbach Alpha coefficient for the twenty items reported in the results was 0.946. The results indicate that there are a fair proportion of principals who fail to comply with minimum requirements specified for safety.

Introduction

Schools are in a unique position to provide several opportunities for learners to safely participate in physical activity, and to motivate them to remain physically active during adulthood. Patann schools provide students with regular opportunities to participate in compulsory life orientation/physical education (PE). The rationale for the inclusion of physical activities in the form of physical education in the school curriculum is universally established. Although schools are an established health-promotion setting, in most Patann public schools formal PE is non-existent. Wherever PE was offered, it has been significantly downscaled. This situation can be ascribed to a lack of qualified PE specialists and limited funding available for such low priority, non-examination subjects at schools. Furthermore, the Governments national, agenda appears to be focused on promoting elite sport at the expense of PE.

Educators have an ethical and legal obligation to plan and present reasonably safe programmes of physical activities at schools. Prevention is critical, as a wide range of injuries are litigated, and such lawsuits often result in schools and school districts having to pay costly damages to injured parties. In this regard, the

principal has to ensure that the relevant educators address the problem of safety when planning and designing their curriculum for life orientation. This requirement should further be ensured by superintendents from the Department of Education. However, this requirement has been ignored for almost two decades in Patan, as the Department of Education neither had policy, nor specialist supervisory personnel for PE. In Patan, the large divide between urban and rural schools and formerly black schools, poses its own challenges. Rural and formerly black schools are invariably under-resourced in terms of programmes, finances, facilities, equipment, as well as professionally prepared specialists of PE. To compound these challenges, learners live some distances away from schools and adequate transport for them is very rare.

As the head of the school, the principal is primarily responsible for the human resources function. S/he has to ensure that educators, coaches, instructors, and officials of PE, sport and recreational activities are competent to perform their jobs. This means that physical educators must have appropriate qualifications for teaching in this discipline, and for maintaining safety. Principals have to ensure that such

* Lecturer, Anand Commerce College, Anand

staff members receive a thorough orientation to their job and the work environment, appropriate training, and opportunities for continued education and updating of their skills and knowledge.

In addition, principals have to ensure that PE facilities and equipment meet the minimum prescribed safety standards. This implies that principals are also responsible for a supervisory role with regard to repairs and maintenance of sport facilities and equipment. They also have to establish policies, rules and regulations relating to the safe use of such facilities in order to protect learners and educators from health risks and hazards. This includes exposure to inclement weather, traffic, unsafe playing surfaces, poor lighting, and poorly-maintained equipment. For schools with swimming pools, specialised safety and maintenance procedures and staff trained in life-saving are essential.

Research with a focus on safety around PE activities has been conducted for at least five decades. However, in Patan little research effort has been devoted to matters of safety and security of the learners participating in PE activities as part of their curriculum.

This study was undertaken to identify the key safety concerns in PE at schools, and to establish what the risk management practices implemented by principals at high schools in selected provinces are. This paper follows the approach that school principals are staff with the highest authority and legal liability for the affairs of learners at schools. The aim was also to highlight the chief problems associated with PE safety and to devise strategies to protect learners by preventing physical injuries and/or mental and emotional harm they may suffer. With this knowledge, it would be possible to increase awareness of educators and other role players about their legal responsibilities for the safety and security of the learners in their care.

Methods

The targeted participants in this study were high school principals. A questionnaire that was used in a previous study by Gray (1995) was adapted and used to gather data from a purposive sample of 300 principals of public schools, private schools and independent

schools in three provinces. The questionnaire sought information on 5 broad aspects: General legal liability, facilities and equipment, legal concepts/aspects, medical aspects, and records and information on athletes. The questionnaire made use of a differential sliding scale checklist to assess the various aspects of risks on a 6 point scale, with 1=strongly disagree to 5=strongly agree, 6=not applicable. Approximately 50% (149) usable questionnaires were returned. Means and descriptive were used to report on the data. The Cronbach for the twenty items reported in the results was 0.946.

Results

The number of injuries sustained in PE over the past three years ranged from 1 to 100 per school. Only 1.5% of schools reported complaints about PE injuries to the Department of Education, and in 100% of the schools none of these injuries resulted in court cases. These results reflect a low level of litigation. While the majority (48%) agreed that PE teachers were evaluated, it is concerning that approximately 20% disagreed that PE teachers were evaluated. This raises serious concerns about how principals in close to one fifth of schools would be controlling the delegated responsibility of safety during PE. At only 12.5% of schools is self-assessments required of PE teachers. This raises concerns over how such educators would be motivated to excel if their performances were not appraised by themselves, as well as their school heads. It is encouraging to note that in the majority of schools (55%) the constitutional imperative of gender equity was addressed during PE. However, approximately 10% of schools discriminated against girls in the provision of PE, violating their Constitutional and educational rights. Approximately 60% of PE educators are qualified to teach the subject while approximately 20% are not qualified to teach the subject. This raises serious concerns about their competence, especially in providing quality instruction and supervision. It implies that at least one in ten schools, learners participating in PE and sport activities are exposed to risks of injury and harm resulting directly from the incompetence of educators. The question this raises is whether parents and other stakeholders of education would

tolerate this same incompetence in other subject offerings such as Mathematics, Physical Science or Accounting.

In many schools (45%) a written curriculum is used as a guide in PE. It is of concern that in the balance of schools principals were either uncertain whether a curriculum was followed in their schools or disagreed that a curriculum was followed is very questionable, particularly as P'E and sport are used to meet educational outcomes in schools. It is encouraging that at the majority of schools (73%), there are medical emergency procedures in place. This means that at most schools, learners and educators would know what to do should an emergency arise during PE and sport activities. With a total of 7.9% of principals being uncertain, and 7.8% disagreeing, it indicates that at around 15% of schools there are no medical emergency procedures established. In these schools, principals are clearly exposing themselves to the risk of violating provisions of the Occupational Health and Safety Act (1993).

Most principals were in agreement (66%) that adequate and appropriate maintenance of sport facilities was undertaken. For at least one tenth of schools the maintenance was not up to an acceptable standard. This situation again poses a serious risk to learners who may be exposed to non-inherent risks, purely, because of poor maintenance of sports facilities. Sixty percent (60%) of the principals reported that PE was based on sound educational objectives. This implies that the balance of school principals are either uncertain or disagree that PE is based on sound educational principles.

Written grading procedures of learners in PE are used at approximately only 36% of schools. This implies that at a higher proportion of schools, written procedures in PE do not definitely exist. Written unit and lesson plans are insisted upon by less than half of the principals (45%). With the balance of principals being uncertain or disagreeing that written unit plans and lessons are mandatory, the picture surrounding the low status and poor teaching of PE becomes clear. It is inconceivable how a subject is offered at schools, and yet principals do not insist on supervising lesson plans from their educators.

Recommendations and broad guidelines have been offered to ensure that learners experience a safe and nurturing environment where they may receive the maximum benefit of instruction in and through physical activities.

* Ishvarbhai V. Damor

A STUDY OF KABADDI IN YOGA SPORT

A team game with no equipment, breathe holding act, which tones up the brain; these are two outstanding features, which make kabaddi a unique team game 'Kabaddi is real common man's game, with very simply technique of Tag Game-a game of touch. It need no special costume, costly equipment reservation of club. Kabaddi favors body development with a muscular strength stamina and endurance; because of its special feature "Cant holding" enriches cardiovascular endurance and resistance. Fine flexibility and agility is developed as one needs to move faster in such a small area of 20'—30' [10-12mts]. Player's eyes and body movement become quicker. Psychological major pressure of holding cent make on the control mind and movement psychologically he has to consent are on his reaction time with estimate energy and space. His physical movement are linked with the close movement of his opponent, in coordination with his teammates. Socially the game of Kabaddi may beguped in the form of combative but it is normally game of challenge between single person [The raider] and the group of seven players.

Introduction

Kabaddi is a game of speed, strength, strategy and, most importanUy, lungpower. First you'll need twenty-four people split into two teams of twelve. Only seven players per team are on the playing field at the same time. The remaining teammates are reserves that can "sub. in" later. The two teams go to opposite sides of the field, which is divided in two equal sections. Flip to see who goes first. That team starts out on offense and the two teams alternate offense/defense each turn until the game is over.

Here's where it gets interesting. The offending team sends out their "raider" to the enemy side of the field, where he must try to touch as many opposing teammates as possible before returning safely to his side -of the court. The catch? He must do all of this while telling "Kabaddi, Kabaddi, Kabaddi, KabaddL." repeatedly and in one long breath. And the best part is: we're not making this up! This is a REAL SPORT! If he makes it back to safety in one breath, everyone he lagged has to leave and the offense gets a point for each of them. In addition, they may "revive" a teammate that was previously tagged out for each enemy that gets the boot. If the raider doesn't make

it back, the defending team gets a point and the raider has to leave the field until he can be "revived". If a team succeeds in getting the entire other team out, they score a "lona" and get an extra two points. Play then continues by putting all players on botW sides back on the field. The team with the most points after two 20- minute rounds wins the game. Of course the defenders try to hold the poor raider down so that he runs out of "Kabaddis" on their own turf. These larger chaps are known as "stoppers". To make things more interesting (and fair) each team can only have four stoppers on the field at once and only one stopper can try to stop a raider at any given time.

Other current variations of the game thrive throughout the world today, including a version called "Gaminee" where players can't be revived. Instead the game is over when one of the teams is completely wiped out.. As for the game's history? While there are no actual records anywhere, there is apparently concrete evidence somewhere that suggests Kabaddi was developed about 4000 years ago to help Indian soldiers develop their self-delense skills (not to mention their pronuneiation of the word Kabaddi skills).

Today the game is played worldwide. (Yes, there's

* Assi. Lecturer, Shree P.N. Pandiya Arts College, Lunawada Dist : Mahisagar

an American Kabaddi team.) There's even an official Kabaddi organization, the Kabaddi Federation of India (KFI), founded in 1950 that regulates play and rules and keeps a bunch of records and stuff. Not ready for the big leagues? Try the Amateur Rabaddi Federation (AKFI).

History and Development of Kabaddi

The sport has a long history dating back to pre-historic times. It was probably invented to ward off croup attacks by individuals and vice-versa. The game was very popular in the southern part of Asia played in its different forms under different names. A dramatized version of the great Indian epic, the "Mahabharata" has made an analogy of the game to a tight situation faced by Abhimaneu, the heir of the Pandava kings when he is surrounded on all sides by the enemy. Buddhist literature speaks of the Gautam Buddha playing kabaddi for recreation. History also reveals that princes of yore played kabaddi to display their strength and win their brides. The game known as Hutu-Tutu in Western India, Ha-Do-Do in eastern India & Bangladesh, Chedugudu in Southern India and kaunbada in Northern India, has undergone a sea change through the ages. Modern Kabaddi is a synthesis of the game played in its various forms under different names.

Forms of Kabaddi

Amar

Amar literally means invincible. This is a form of Kabaddi, which is played based on points scored by both sides. The play field has no specific measurements and nine to eleven players constitute each of the teams. In this form of Kabaddi, there is no 'out' and 'revival' system or 'lona' but time is the deciding factor. The main advantage of this form of the game is that the players remain in the court throughout the match and are able to give their best performance of Kabaddi.

Gemini

This form of kabaddi is played with nine players on either side, in a play field of no specific measurements. The principle characteristic of this form of Kabaddi is that a player who is put out has to remain out until all his team members are put out. The team that is successful putting out all the players

of the opponent's side secures a point. This is akin to the present system of 'lona'. After all the players are put out, the team is revived and the game continues. The game continues until five or seven 'lona' are secured. The game has no fixed time. The main disadvantage of this form of kabaddi is that the player is not in position to give his best performance since he is likely to remain out for the better part of the match until a lona is scored.

Sanjeevani

This form of Kabaddi is the closest to the present game. In this form of kabaddi, players are put out and revived and the game lasts for 40 minutes with a 5-minute break in between. The team consists of nine players on each side. The team that puts out all the players on the opponent's side scores four extra points for a 'lona'. The winning team is the one that scores the maximum number of points at the end of 40 minutes. The play field is bigger in this form of Kabaddi and the 'cant' was different in various regions. Modern kabaddi resembles this form of Kabaddi a great deal especially with regard to 'out & revival system' and 'lona'. The present form of kabaddi is a synthesis of all these forms of Kabaddi with a good number of changes in the rules and regulations.

Purpose of the Study

- To help to develop skills of Kabaddi players.
- To assess components of physical fitness.
- To improve the CANT of Raider.
- To develop positive attitude of players.

Significance of the Study

Kabaddi player's basic requirements are the specific qualities of Agility, Quick reflexes, speed, explosive power and strength. Along with these physical skills, mental skills are also important. So this game requires good cant. Therefore this study emphasizes to improve both the qualities of the qualities of the same by Indian psychology. i.e. yoga. Most trainers are giving importance to only practice. But only practice is not sufficient. The basic skill improving training is essential to achieve the goal of kabaddi.

How to Improve the Above Skills with Yogic Training
Researchers have given one month training to Kabaddi players daily one hour. All the players practice

following asana's: sarvangasan, dhanurasan, pchimotanasan, powenmukkasana, mattsaana, nvkasana, bhujangasana, shalbasana, vakrasana, ardhamchindrasana, vrrushasana, utkttasana. Along with these asana's trainer teach them trataka, kapalbhathi and pranayama. In pranayama anulom vilom, ujjai, shiali and AUM jup. At the end of program yoga nidra as a relaxation technique has taken. In pranayama purak, recharak and kumbhak are important. It helps to improve CANT which is Atama of Kabaddi game. Coach and player comments about yoga training:- The coach have commented that normally CANT for adult and junior boys can be range from 20 to 25 seconds. But with the above training the cant improve up to 25 to 30 seconds. The players show more positive relaxed and flexible approach towards game. They told that they feel fresh and this training helps to improve our physical fitness.

Performance-enhancing Drugs: the Risks

Many athletes take anabolic steroids at doses that are much higher than those prescribed for medical reasons, and 'most of what is known about the drugs' effects on athletes comes from observing users. It is impossible for researchers to design studies that would accurately test the effects of large doses of steroids on athletes, because giving participants such high doses would be unethical. This means that the effects of taking anabolic steroids at very high doses haven't been well studied.

Anabolic steroids come with serious physical side effects as well.

Men may Develop

- Prominent breasts
- Baldness
- Shrunken testicles
- Infertility
- Women may Develop A deeper voice
- An enlarged clitoris
- Increased body hair
- Baldness
- Both Men and Women Might Experience
- Severe acne
- Increased risk of tendinitis and tendon rupture
- Liver abnormalities and tumors

- Increased low-density Lipoprotein (LDL) cholesterol (the "bad" cholesterol)
- Decreased high-density lipoprotein (HDL) cholesterol (the "good" cholesterol)
- Prostate gland enlargement
- Aggressive behaviors, rage or violence
- Psychiatric disorders, such as depression
- Drug dependence
- Infections or diseases such as HIV or hepatitis if you're injecting the drugs
- Inhibited growth and development, and risk of future health problems in teenagers

Conclusion

- Yoga training helps to improve the raider cant
- Yoga training helps to improve physical and mental skills.
- Yoga training helps players to look in to himself, it leads to development of sportsman spirit.

REFERENCE

- ⇒ De A.K., Debnath P.K., Nagchaudhuri J. (1979) Soc. Natl. Inst. Phys. Ed. Sports, 1(2), 46-50.
- ⇒ Heath B.H., Carter J.E.L. (1967) Am. J. Phys. Anthropol., 27, 57-74.
- ⇒ Shri WE. (1961) Technique for Measuring Body Composition, Washington, USA, 223-44.
- ⇒ Dumin J.V.G.A., Rahaman M.M. (1967) Br. J. Nutr., 21, 681-9.
- ⇒ Fox E.L., Robinson S., Weigman D. (1969) J. Appl. Physiol., 27, 174-8.
- ⇒ Sodhi H.S., Sidhu L.S. (1984) Physique and Selection of Sportsmen, A Kinenthropometric Study, Punjab Publishing House Padala, India.
- ⇒ Morehouse L.E., Rasch P.J. (1964) Sports Medicine for Trainers, 2nd ed., Philadelphia, USA.
- ⇒ Tappen N.C. (1950) Am. J. Phys. Anthropol., 8, 64-9.

* Mayurdhvajsinh I. Jadeja

FACTORS INFLUENCING STRIDE LENGTH DURING SPRINTING SPEED

Background : From the viewpoint of mechanics sprinting speed is the function of two major variables — stride length and stride frequency. Both Of the variables are influenced by hereditary factors. But it is agreed that scientifically designed training can help to realize the fullest potential of both these variables to maximize the sprinting speed of the individual. A number of studies have been attempted to analyze this situations.

Aim: Present study was planned to analyze the factors on which stride length depends.

Method: Eighty school boys of thirteen years of age were selected as subjects. Three groups of influencing factors were selected. First group of mechanical factors involved stride frequency; second group of anthropometric factors was consisted of height, weight, leg length, hip circumference, and shoulder width; and third group of motor fitness factors had leg explosive strength and hip flexibility were considered. All the parameters were measured by standard tests and tools.

Results: From the results it was observed that sprinting speed had a negative correlation with stride length. Results also indicated that stride length was 1.13 times the body weight and 2.33 times the leg length. It was also noted that height, leg length, body weight, hip circumference, shoulder width had positive correlation with stride length. Leg explosive strength and hip flexibility had positive correlation with stride length.

Conclusion: From the results of this study, following conclusions were drawn: i) During sprinting speed, stride length varies inversely with stride frequency; ii) Height, leg length, body weight, hip circumference, length; and iii) Stride length depends upon leg explosive strength and hip flexibility.

Key words: Sprint, Stride length, Stride frequency, Motor fitness

INTRODUCTION:

Running with maximum speed is called sprinting. As an important component of motor fitness, sprinting speed plays a decisive role in some sports and dominant in many others. Experts believe that the sprinting speed of an individual depends upon some hereditary factors such as nature of muscle fiber, mobility of nervous system, biomechanical mechanism etc. These hereditary factors can not be influenced by training. So, individuals differ in sprinting speed and it is considered that sprinters are born.

In spite of this, there are specific methods of training for sprinters. According to mechanics, running speed depends upon two main factors viz, distance to be covered and time taken for covering the distance.

Time taken is again dependent upon stride length and stride frequency. Theoretically, running speed is directly proportional to these mechanical factors. Among these two, stride frequency is thought to be hereditary whereas stride length depends upon factors all of which are not hereditary in nature. So, training for sprinters is mainly aimed at improving stride length with maximum possible stride frequency. This has been specifically mentioned by Schmolinsky et al (1983) by saying that purpose of sprint training should be to increase leg explosive strength to take longer strides in shorter time.

So, it is important to know the factors on which the stride length depends during sprinting speed. Among previous researchers, Rompetti (1957) and Hoffman

* P.T.I., Lt. M.J. Kundaliya B.P.Ed. College, Rajkot

(1967) analyzed the relation of stride length with body height and leg length and found statistically positive significant correlation. Gundlach (1963) made thorough investigation regarding stride length during 100m sprint and reported that top sprinters increased their stride length up to 45m whereas poorly trained athletes increased them up to 25m. Saito et al (1975) reported that the sprinters exhibited slight decrease in stride length at the extreme velocity. The aim of the present study was to analyze the factors on which stride length depends.

METHODOLOGY:

Eighty schoolboys of thirteen years of age were selected as subjects. Mean height and weight of the subjects were 156.35 cm. and 39.51 kg. respectively. The subjects did not have experience of organized training except their routine physical education class in school.

Three groups of influencing factors were selected. In the group of mechanical factors — the stride frequency; in the group of anthropometric factors — height, weight, leg length, hip circumference, and shoulder width; and in the group of motor fitness factors — the leg explosive strength and hip flexibility were selected as parameters. Height, leg

length and shoulder width were measured by anthropometer and the hip circumference by steel tape. Body weight was measured by weighing machine. Leg explosive strength was measured by vertical jump and flexibility of hip joint was measured by manual goniometer. For measuring speed, stride length and stride frequency, the subjects were instructed to run 50 m sprint. White powder was spreaded on the running surface from 15 m to 50 m of the course to record the foot prints. Considering the level of performance of the subjects, the distance between 20 m to 40 m was taken as the top speed zone. Time keepers were posted at 15m, 20m, 25m, 30m, 35m, 40m, 45m and 50m. At first 5m zone of maximum speed was found out for each subjects. Then with the help of foot prints in that zone the stride length and stride frequency were calculated during maximum speed. For measuring time, manually operated electronic stop watches with 1/100 sec. calibration were used.

RESULTS AND DISCUSSION:

Mean values of maximum speed as dependent variable and selected mechanical, anthropometric and motor fitness parameters as independent variables have been presented in table 1.

TABLE - 1: MEAN AND SD OF DEPENDENT AND SELECTED INDEPENDENT VARIABLES

Stat.	Max. Speed m/sec.	Stride length in cm.	Stride Frequency No/sec	Height in cm.	Leg Length in cm.	Body weight in kg	Hip Circum. in cm.	Shoulder Width in cm.	Jumping Height in cm.	Hip Flexibility (Degree)	
										Straight Knee	Bent Knee
Mean	9.63	174.72	4.26	154.97	75.02	38.37	74.00	37.40	37.37	71.00	115.25
S.D.	± 1.59	±10.76	± 1.06	±6.71	±3.63	±6.90	±4.17	± 1.93	±4.90	±12.87	±11.49

From the table values it is seen that stride length was 1.13 times the body weight and 2.33 times the leg length. These values of top class sprinters as reported by Hoffman (1967) were 1.14 and 2.11 respectively. Stride frequency during maximum speed was 4.26 in the present case in compare to 4.85 for top class sprinters as reported by Hammel (1979).

To find out the relationship of stride length with different selected factors during maximum speed, co-

efficients of correlation were computed by Product-Moment method. (Table 2)

TABLE -2: CO-EFFICIENT OP CORRELATION BETWEEN STRIDE LENGTH AND SELECTED INDEPENDENT FACTORS DURING SPRINTING SPEED

Parameter		Value of 'r'	Number of Subjects	df	Needed value of 'r' for being significant	Remark
Stride Frequency		- 0.34	80	78	At 0.03 level 0.22 At 0.01 level = 0.29	Significant negativ correlation at 0.01 level
Height		0.60	80	78	Do	Significant positive correlation at 0.01 level
Weight		0.48	80	78	Do	Do
Leg Length		0.58	80	78	Do	Do
Hip Circumference		0.52	80	78	Do	Do
Shoulder Width		0.43	80	78	Do	Do
Leg Explosive Strength		0.44	80	78	Do	Do
Hip flexibility	Straight knee	0.23	80	78	Do	Significant positive correlation at 0.0 level
	Bent knee	0.08	80	78	Do	Not Significant at 0.05 level

It was observed from the table-2 that the stride length at maximum locomotor's speed is negatively correlated with stride frequency at significant level. So, increase of stride frequency might reduce the stride length and vice versa during maximum speed. This result explains the findings of Saito et al (1975) who noticed small decrease in stride length at maximum speed both in surface running and treadmill running. This decrease might be due to increase of stride frequency at the maximum possible level during top speed. Positive significant correlations with height and leg length are supported by the results obtained by Rampotti (1957) and Hoffman (1967). But, positive

correlation with body weight differs from that of Rampotti (1957). This may be due to the fact that the subjects in the present case were adolescent boys. Positive significant correlation with hip circumference and shoulder width signifies the common buildup of top class sprinters. Positive significant correlation with leg explosive strength had been supported by Schmolinsky et al: (1983) who opined that training for sprinting required to give more emphasize on the development of leg explosive strength. Positive significant correlation with hip flexibility had been supported by Tipton (1969) who emphasized on the need of flexibility for sprinters and accordingly bad

proposed variety of exercises for the improvement of flexibility.

CONCLUSION:

From the results of this study, following conclusions may be drawn:

i) During sprinting speed, stride length varies inversely with stride frequency; ii) Height, leg length, weight, hip circumference, and shoulder width influence stride leg directly during sprinting speed; iii) Stride length depends directly upon leg explosive strength and hip flexibility.

REFERENCES

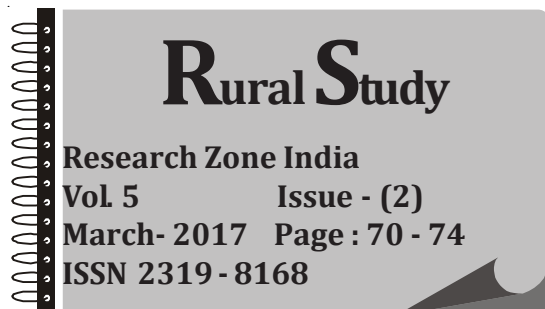
- ⇒ Gundlach, H. "Untersuchungen iiber den Zusammenhang Zwischen Schrittgestaltung und Lanfgeschwindigkeit bei 100m Laufern and — Lauferinnen unterschiedlicher Qualifikation". Theorie and Praxis der Korperkultur. No. 3 & 4, 1963.
- ⇒ Hamel, S. "How to increase speed". Scientific Basis of Athletic Conditioning. Edited by Jensen and Fisher: Philadelphia: Lea & Febiger, 1979.
- ⇒ Hoffman, K. "The Length and Frequency of Stride of the World's Leading Female Sprinters". Treaties, Texts and Documents WSWF in Pozman Series. Treatise No. 17. 1967.

* Jyoti Ka Patel

** Prof. Sunita Nambiyar

ROLE OF BAPS SANSTHA IN FLOOD MITIGATION

Bhagwan Swaminarayan (Sahajanand Swami) was the founder of Swaminarayan Sampraday. This Sampradaya is working for the social reforms, serving the poor and the needy people as well as try to remove superstition, addictions and blind faith from the society. It concentrates on promoting personal morality and moulding spiritual character. Disasters, whether natural or man-made, have been part of man's evolution since times immemorial. As per the current seismic zone map of the country, over 59 per cent of India's land area is under threat of moderate to severe seismic hazard. Out of the total geographical area of 329 million hectares (mha), more than 40 mha is flood prone. After Disasters Search, Rescue and Evacuation operation play a greater role to minimise the effects of disasters. In such operation Swaminarayana Sanstha has played a greater role. This Sanstha is giving contribution in different areas like Health and Wellness, Disasters Relief, environment, sustainable development etc. This study focuses on different Roles of Swaminarayan Sanstha in Flood Mitigation. In this study opinion of 36 Anganwadi Workers from Dugari, Rinza, Galiyana and Chitarwada of Tarapur Taluka from Anand district have been taken regarding different activities conducted by BAPS Sanstha for flood victims by using simple random sampling. The tool of data collection was Interview Schedule.

“Dusro ki Bhalai me hamari bhalai hai. Dusro ke sukh me hamara sukh hai.”

“Never Complain about the difficulties of life because the BAPA always gives the hardest roles to his best actors”- Pramukh Swami Maharaj

Bhagwan Swaminarayan (Sahajanand Swami), the founder of the Swaminarayan Sampradaya, was born on 2 April 1781, in the village of Chhapiya, near Ayodhya, North India. Having mastered the scriptures by the age of 7, He renounced home at 11 to embark upon a 7 year spiritual pilgrimage on foot across the length and breadth of India. Eventually settling in Gujarat, He spent the next 30 years spearheading a socio-spiritual revolution. With a faithful following of 500 Paramhansas, He established the Swaminarayan Sampradaya, introducing social reforms, serving the poor and the needy, challenging, superstition addictions and blind faith. His work concentrated on promoting personal morality and moulding spiritual character. In His own lifetime, He was worshipped as the supreme God by hundreds of thousands of devotees. And He promised to remain ever present

on earth through a succession of spiritual Gurus - Aksharbrahman Gunatitanand Swami, Bhagatji Maharaj, Shastriji Maharaj, Yogiji Maharaj, Pragat Brahmaswarup Pramukh Swami Maharaj and presently Mahant Swami Maharaj. Today the Swaminarayan Sampradaya, a Bhakti sampradaya, has emerged as one of the most progressive and purest forms of Hinduism, internationally known as the BAPS swaminarayana Sanstha.

Pramukh Swami Maharaj who is the fifth spiritual successor of Lord Swaminarayan, has visited the U.K USA, Far East countries, Africa and the Middle East on numerous occasions. He has established more than twenty mandirs and 105 centres in the USA and 8 mandirs and 33 centres in the UK and Europe..

As a result of Pramukh Swami Maharaj's vicharan,

* Ph.D. Scholar, M.S. University, Baroda

** Prof. , M.S. University, Baroda

scores of young and old people abroad lead nobler lives and offer their services to society..

The Bochasanwasi Shree Akshar Purushottam Swaminarayan Sanstha (BAPS), under the guidance and inspiration of Pramukh Swami Maharaj, cares for the sick and the students, the calamity-stricken and the downtrodden. Swamishri promotes interest in philosophy and fine arts, Sanskrit and music and engages in over 150 socio-spiritual activities.

He inspired and consecrated the Akshardham Monument in Gandhinagar, Gujarat in 1992 and 'The Shree Swaminarayan Mandir' in London (1995). They have become the pride of India for thousands of Hindus and wellwishers, fostering the message of peace, brotherhood, mortality and spirituality.

Today, Pramukh Swami Maharaj is universally respected for his saintliness and compassion towards all creatures.

BAPS Swaminarayan Sanstha is a registered and reputed Charitable Trust in India, and an NGO in Consultative Status with the EcoSoC of the United Nations. It has won many awards and honorable mentions for its activities, including International awards for Environmental activities and National awards for Child-upliftment and for Animal care.

This sansthan is giving contributions in these areas:

Health and Wellness

BAPS supports healthy living through education, preventative care and affordable treatment as well as through Ayurveda and Yoga. Engaging in a wide-range of health and wellness programs, BAPS and its partners have improved the health of countless individuals through, Hospitals, Mobile Medical Clinics, Ayurveda – Amrut Herbal Products, Yoga Classes & Programs, Health Educational Programs, Preventative Care Programs and Blood & Bone Marrow Drives.

Environment

The BAPS Swaminarayan Sanstha has embraced its duty in caring for the environment. Awareness programming such as tree-plantings, recycling initiatives and energy and water conservation campaigns are central to the environmental work of the organization.

Together, these campaigns teach communities how

to protect and nurture the environment they share.

Disaster Relief Aid

Along with its on-going medical programs, BAPS provides medical care and treatment to communities in wake of natural disasters. Medical professionals rush to the scene of natural disasters to around the world in just a few short hours and provide immediate and long-term medical care to thousands of people. BAPS also works with BAPS Charities and other international relief organizations to provide medicines and medical equipment to disaster-struck areas. During the Gujarat Earthquakes in 2001, BAPS and BAPS Charities partnered with City Hope to airlift and distribute 2 million dollars worth of medicines to the hardest hit villages of Kutch. Those medicines helped many lives.

During the Famine of 1812, Bhagwan Swaminarayan initiated disaster relief operations within the Swaminarayan Sampraday, urging sadhus and devotees to distribute grains to the poor and fodder for animals, to dig wells and to provide support to those on the verge of losing their livelihoods. This tradition of service continues today through the work of Pramukh Swami Maharaj. In the wake of the Morbi Dam Floods in 1979, he dispatched an advance team of volunteers to provide food and basic necessities to the people of Morbi. A few days later, Pramukh Swami Maharaj came to Morbi and plowed through the mud-covered streets to distribute supplies and food grains. BAPS and BAPS Charities have joined hands to rebuild communities and reestablish normalcy in the aftermath of some of the worst natural disasters in recent history: the Gujarat Earthquake, the South Asian Tsunami, the Maharashtra Earthquake, Hurricanes Katrina and Rita, and numerous droughts in Gujarat. Over the decades, BAPS has worked with BAPS Charities to contribute millions of dollars and even more volunteer man-hours during natural disasters in India and abroad, delivering relief to more than **6 million** people worldwide.

Floods

Torrential monsoon rains often cause severe flooding in many parts of India, and BAPS has provided relief aid during many such flood disasters over the past 30 years. The 1979 flood of Morbi, noted as the worst

Indian flooding disaster of the century, had left 10,000 people homeless. BAPS mobilized thousands of volunteers from all over India to contribute their services and funds in Morbi, and volunteers worked day and night to return normalcy to the people of Morbi. With the Islamic festival of Eid approaching, volunteers even prepared sweets for for thousands of Muslim families, giving them an opportunity to celebrate Eid and bringing joy in a dark and trying time. 20 years later, BAPS assembled a task force three times as large to help the victims of flooding in Surat, Gujarat. Doctors from BAPS centers around the world came to Gujarat to treat a total of 10,000 patients, providing much needed medical care and medicine. When the 2008 floods in Bihar left more than 2.5 million people homeless and had wholesale wiped out the infrastructure across the state, BAPS volunteers worked to feed, clothe and care for hundreds of families. When Gujarat was hit with massive floods in 2006, the BAPS Swaminarayan Sanstha stationed 2,100 volunteers and sadhus at 20 centers to provide relief, preparing food and medical kits for displaced families, aiding in rescue missions, and joining in the cleanup process to help get cities operating again.

Tsunamis

In 2004, India and Sri Lanka experienced worst tsunami in recorded history: 5 million people were left homeless and the death count was estimated at 255,000 people. Within hours of the disaster, Pramukh Swami Maharaj made an appeal for immediate volunteer support in the affected areas and the BAPS Swaminarayan Sanstha organized an international relief campaign through its centers worldwide. 4,316 homeless families were supplied with household necessities within two days of the disaster, and BAPS Charities supported the distribution of cattle to villagers, the service of 175,000 meals and partnered with City Hope to donate and airlift 7 million dollars worth of medical supplies to the affected areas.

In the above areas Swaminarayan Sanstha has given its tremendous contribution.

Disaster means a catastrophe mishap, calamity or grave occurrence in any area arising from natural or manmade causes, or by accident or negligence which

result in substantial loss of life or human suffering or damage to, and destruction of property, or damage to or degradation of environment, and as if such a nature or magnitude as to be beyond the coping capacity of the affected area. Like this Disaster know as sudden, unwanted event with a potential for extensive impact.

Disaster Mitigation involves measures to reduce the effects of the disaster causing phenomena or the hazards. All the actions aiming to reduce the impact of disaster can be taken prior to its occurrence, including preparedness and long term risk reduction measures is called Disaster Mitigation.

Floods are among the most common and destructive natural hazards causing extensive damage to infrastructure, public and private services, the environment, the economy and devastation to human settlements. Recurring flood losses have handicapped the economic development of both developed and developing countries. Floods usually are local, short-lived event that can happen suddenly and sometimes with little or no warning.

Search And Rescue : An integrated multi-agency response which is beyond the capability of normal rescue arrangements to locate, provide initial medical care and remove entrapped persons from damaged structures and other environments in a safe and expeditious manner.

Evacuation refers to moving people at risk to safer environment.

ROLE AND RESPONSIBILITIES OF ANGANWADI WORKERS

- To involve in relief work, in preparedness and do counselling of victims.
- To elicit community support and participation in running the program.
- To carry out a quick survey of all the families, especially mothers and children in those families in their respective area of work once in a year.
- To organize non-formal pre-school activities in the anganwadi of children in the age group 3-6 years of age and to help in designing and making of toys and play equipment of indigenous origin for use in anganwadi.
- To organize supplementary nutrition feeding for children (0-6 years) and expectant and nursing

mothers by planning the menu based on locally available food and local recipes.

- To make home visits for educating parents to enable mothers to plan an effective role in the child's growth and development with special emphasis on new born child.
- To assist the PHC staff in the implementation of health component of the program viz. immunization, health check-up, ante natal and post natal check up etc.
- To guide Accredited Social Health Activists (ASHA) engaged under National Rural Health Mission in the delivery of health care services and maintenance of records under the ICDS Scheme.
- To assist in implementation of Kishori Shakti Yojana (KSY) and motivate and educate the adolescent girls and their parents and community in general by organizing social awareness program/ campaigns etc.
- To identify the disability among children during her home visits and refer the case immediately to the nearest PHC or District Disability Rehabilitation Centre.
- To support in organizing Pulse Polio Immunization (PPI) drives.

RESEARCH METHODOLOGY

This study includes 36 Anganwadi Workers residing in Dugari, Rinza, Galiyana and Chitarvada Villages from Tarapur Taluka of Anand district, Gujarat. The objectives of the study are (1) To know about various relief work done by BAPS Sansthan. (2) To know about contribution of BAPS volunteers for relief work. The variables include, all aspects pertaining to the personal information like age, caste, religion, occupation, marital status, education, monthly income, etc are considering as a independent variables and role of BAPS Sansthan for Flood Mitigation as a dependent variables. The data has been collected by adopting Simple Random Sampling with the help of Interview Schedule and of course by observation method. Descriptive Research Design has been selected for this study. The limitations of this study was time limitation.

REVIEW OF LITERATURE

ABSTRACT

Study on Awareness Regarding Community Based Disaster Preparedness for Flood Among Anganwadi Workers

Disaster is a serious disruption of the functioning of a community or a society involving widespread human, material, economic or environmental losses and impacts, which exceeds the ability of the affected community or society to cope using its own resources. One cannot stop the disasters but can minimize the effects of disasters through proper preparedness. So preparedness at community level is very much important. Disaster management is not an individual but a team exercise. A team not of individuals but of a variety of organizational setups and community cluster who are known as Stakeholders. Now a day, some natural disasters like Earthquakes, Floods, Landslides are having a catastrophic effect on human beings and other assets. Flood is the frequent phenomenon in India and Abroad. So preparedness is very much important to reduce the risk and damages from the Flood. The objective of Community Based Disaster Preparedness is to strengthen the capacities of people and institution at community level to face disasters. The plans are prepared with the involvement of community as they can better identify the existing resources, hazards, existing infrastructure, resources coping mechanism etc. Anganwadi workers play a great role in the Disaster Mitigation. Before disasters, they counsel the vulnerable sections like children, pregnant women, lactating mothers etc., during disasters they are involved in Search & rescue work and after disasters. They provide some medicines to vulnerable communities for fighting against the epidemics. This paper focuses on the "Awareness Regarding Community Based Disaster Preparedness For Flood Among Anganwadi Workers", which is substantiated by studies in the subject.

The main objective of this study is to check the awareness level among Anganwadi Workers regarding Community Based Disaster Preparedness against flood. This study explores some facts like the training programmes which are conducted few

in number. The sample of the study consists of 80 Anganwadi workers from 40 villages of Anand, Borsad, Khambhat, Tarapur, Anklav and Umreth Talukas of Anand District of Gujarat. The tool of Data Collection was Interview Schedule.

FINDINGS

- 86% respondents were between the age group of (20 – 30) years which indicated that majority of respondents were middle aged.
- 92% Anganwadi workers were Hindus and 37% from them were devotees of BAPS sampradaya.
- 67% respondents were residing near river belt of Sabarmati and suffering from flood.
- 83% Anganwadi workers had involved in this job from 3 to 6 years so they have enough experiences about their roles and responsibility for flood mitigation.
- 96% respondents told that BAPS Sanstha have given a great help to victims at the time of Flood.
- 93% respondents said that Volunteers of BAPS came for rescue and evacuation work and the dedication level of those volunteers were higher compare to other rescuers.
- 97% respondents said that BAPS Sanstha was also involved in relief work, from them 93% respondents said that BAPS Sanstha had prepared food packets and distributed it to the needy people and 96% respondents said that BAPS had also distributed some clothes and medicines to the victims.
- 72% respondents said that the quality of food packets was good enough, so it was not adversely affect to the health of victims.
- 45% respondents said that BAPS temple premises also sometimes used for temporary shelters which was very much important at the time of disasters(flood).
- 67% respondents said that BAPS Sanstha had given relief work for 3 days to victims at the time of flood and this kind of help could give some courage for sustaining their lives.
- 58% respondents said that BAPS Sanstha had also organized some Bhajan, Kirtan and Sabhas for diverting the minds of victims and it would be helpful to reduce their pain.

■ 94% respondents said that the volunteers from BAPS Sanstha also had given some help for cleaning community after flood.

■ So, ultimately the BAPS Sanstha has played a greater role in Flood Mitigation.

CONCLUSION

The researcher drew the following conclusions from the findings of the study and theoretical propositions of the related literature. From the above study it can be concluded that Anganwadi workers are one of the member of committee which are working for disaster management, so they had given some appropriate response to justify this research study. According to them BAPS Sanstha has played greater role in Search, Rescue, Relief and Evacuation work which was very much helpful to save lives of victims at the time of Flood.

REFERENCES

BOOKS

- ⇒ Kapoor Anu, Disasters in India, Jaipur and New Delhi: Rawat Publication, 2005
- ⇒ Khanna, Brig (Dr.) B. K. , All You Wanted to Know About Disasters, New Delhi: New India Publication Agency, 2005
- ⇒ Kothari, C.R., Research methodology methods and techniques (second revised edition), New delhi: New age internation (p) ltd., 2004.
- ⇒ Mukherji , PASTHA NATH , Methodology In Social Research , New Delhi: Sage Publication , 2000
- ⇒ Parmar Anita, study on “Awareness regarding COMMUNITY BASED DISASTER PREPAREDNESS for Flood among Anganwadi Workers”

WEBSITES

- ⇒ www.baps.org/About-BAPS/Activities.aspx
- ⇒ www.opecaiddata.org/purpose/645/.../12
- ⇒ www.survivalplans.edu
- ⇒ www.unicef.org
- ⇒ www.Worldsvision.org
- ⇒ www.baps.org/Global-Network.aspx

* Priti Konkani

RELEVANCE OF GANDHIAN THOUGHT ON RURAL DEVELOPMENT IN CONTEMPORARY ERA

Gandhi's idea to develop the Indian society was based on his understanding of the society and hence based on the village system. Talking about the importance of village, he wrote in 1936, "**I would say if the village perishes, India will perish too.** The approach too many villages is not a refreshing experience. Often one would like to shut one's eyes and stuff one's nose, such is the surrounding dirt and offending smell". (Gandhi: Constructive programmes – its meaning and place). His concept of rural reconstruction is a comprehensive one, emphasizing on the economic, political, social, educational, ecological and spiritual dimensions. He ceaselessly insisted on a pattern of village life, which will be man-centered and non-exploiting. The decentralized village economy should provide full employment to all on the basis of voluntary cooperation and work for achieving self-sufficiency in its basic requirement of food, clothing and shelter. In short, it can be said that rural reconstruction, according to Gandhi should not be merely concerned with raising the standard of living of village folk, though that was important. Talking specifically about an ideal village, where in him outlined the objectives of rural reconstruction: - he said, the concepts of interrelatedness, of a shared planet, of global citizenship, and of 'spaceship earth' cannot be restricted to environmental issues alone. They apply equally to the shared and inter-linked responsibilities of environmental protection and human development.

Introduction:

GANDHI is a world-historical figure. Though he refused to formulate a religious or philosophical system, he did stand, throughout his life, for certain ideas, which are nothing if not of universal significance. In order to see this clearly, let us review, very briefly, the nature and context of the challenge to which his life and thought were a dedicated response. There is hardly any area in the pre or post-independence era that he had left untrammled for the sake of Indian development and independence. In a world plagued by the proliferation of weapons of mass destruction, menace of global terrorism, global warming and climate change, owing to environmental destruction and ecological imbalance, global epidemics like HIV/AIDS, and growing incidence of poverty related death as fallout of liberalization, privatization, and globalization (LPG), Gandhi as well as his philosophy appears relevant

for ever. People love him and like to follow his philosophy as proved.

1. What is the Rural Devolvement?

Rural development in general denotes economic development and community development actions and initiatives taken to improve the standard of living in non-urban neighborhoods, remote villages and the countryside. Economic activities typically relate to the primary sector production and processing of food stuffs and raw materials. Rural development actions are mainly and mostly to development mostly aim the social and economic development of the areas.

2. What are the Gandhian Thoughts?

The welfare of human beings, not of systems or institutions, is the ultimate consideration. Materially, it centers on the following concepts and ideals:

- Political decentralization, to prevent massive concentrations of political power in the hands of too few; rather, to distribute it in the hands of

* Lecturer, K.R. Doshi P.G. Center of Social Work, Bhavnagar

many. The Gandhian political order takes the form of a direct, participatory democracy, operating in a tier structure from the base village-level tier upward through the district and state levels to the national (and international) level.

- Economic decentralization, to prevent massive concentrations of economic power in the hands of too few, and again, to distribute it in the hands of many. Therefore villages, which are anyway geographically decentralized, become the basic economic units. However, where unavoidable, certain industries may be organized on a more centralized basis, and their ownership and control come under the umbrella of the State.
- The minimization of competition and exploitation in the economic sphere, and instead, the encouragement of cooperation. Production on the basis of need rather than greed, concentrating where India is concerned first on the eradication of poverty (and on the worst extreme of poverty).
- Recognition of the dignity of labour and the greater purity of rural life.
- The practice of extensive self-reliance by individuals, villages, regions and the nation.
- Absence of oppression on the basis of race, caste, class, language, gender or religion.
- A deep respect for Mother Nature, necessitating an economic system based upon the preservation rather than destruction of the natural environment.

Such concepts clearly represent pillars for a new social order.

A theory closely linked to the concept of Sarvodaya, also developed by Gandhi, is that of Trusteeship. Its fundamental objective is to create nonviolent and non-exploitative property relationships. Gandhi believed that the concepts of possession and private property were sources of violence, and in contradiction with the Divine reality that all wealth belongs to all people.

3. Gandhian Perspective for Rural Development: “There is as yet nothing like Gandhism” Gandhi all through, went on his experiments in the practice of Truth and Non-violence. Gandhi was neither an academic philosopher nor a system builder. At a global level, when violence is being condemned, religious fundamentalism is

rebuked, high technology with its high profile is not going to solve the problem of the teeming millions of people of the world, and Gandhi is the only hope of survival for the whole of the humanity at large. We see E. M. Sumachar’s “Small is beautiful” in Gandhi’s thought, which is the only hope for survival. Relevance of Gandhian Thought from different angles shall be presented as follows:-

How to Make Religion Relevant?

Though religions are many but Religion is one. As a tree has single trunk but many branches and leaves, so there is one true and perfect religion but it becomes many, as it passes through the human medium. His religion is”Sarva Dharma Sambhava (Equal Approach to All Religions.) i.e. the spirit of humanity and thus conflict shall be resolved amicably and with temperance and not with superiority of one over other. Gandhi’s Religion makes a man spiritual and scientific. Thus, if Gandhi’s concept of religion is practiced, there shall be no scope of hatred, animosity, enmity, war and destruction. If we have to save the world of today from catastrophe, there is only way and that is the Gandhian way to practice the universal religion which shall herald an era of peace, tranquility and harmony on earth. This is how Gandhi’s concept of Religion is of eminent value for all time to come.

Foundation of Social Dynamics

About the social philosophy of Mahatma Gandhi and he says, “Gandhi never sanctioned the doctrine of caste war, class struggle and fight between races. The very survival of mankind amidst all adverse challenges and antithetical impediments is a testimony to the significance of non-violence and he stated that Rishis (Saints) who affirmed the efficacy of ahimsa (non-violence were greater geniuses than Newton, the celebrated founder of the laws of gravitation and motion. Hence, Gandhi wanted to solve problems of social tension, social disharmony and social disequilibrium by resorting to the techniques of collaboration, sympathetic accommodation and genuine brotherly solidarity.” Eradication of untouchables was an issue of transcendental value, surpassing even political independence. Gandhism is an inarticulate and mostly unwritten philosophy but nevertheless, it presents a definite pattern of beliefs

and the world, capable of generating very active force forwards 'social change' or social revolution'. For developing Gandhian Thought, Acharya Vinoba and to great extent, Jai Prakash and Dada Dharmadhakari adhered hard to bring about social changes purely on Gandhian pattern and principles. The road is difficult but aim is laudable and we have no alternative also as we have either to live together or perish together.

Educational Relevance

According to Gandhi, the aim of education should be build the whole man and develop his integral personality. "Literacy in itself is no education. It is no the end of education nor even the beginning." Education is worthless, if it fails to inculcate the spirit of service and sacrifice. 'Education, if it is vital thing, it must shed its fragrance on its surroundings.' It must reflect and respond in a genuine way to the life of the people living around. A school should not be attached to workshop. The workshop itself is the school. We should learn while we earn and vice-versa. The whole of general education should come through crafts and simultaneously with their progress. This is the only method of producing fully developed human beings. Except for the scholastics all others agree that work should find a place in the educational curriculum. Some regard work merely as an appendage without accepting its needs. The Basic Education envisaged by Gandhi aimed at producing self reliant and good citizens. In order to regain India's lost glory and prestige, Gandhi's educational ideas based on value-orientation have to be reemphasized. Eradication of illiteracy and spread of education is the prime need of the hour so that the citizens of Twenty First Century can be alert and enlightened. However, men of higher thinking always ponder over the failure of the present educational system, which has simply multiplied the number of so called educated unemployed and this huge army of educated unemployed is becoming a menace for the polity and society both. Still there is a ray of hope to get the Gandhian concepts of value education implemented to save the society from peril and total destruction.

4. Rural problem's in Indian Context:

Gandhi didn't participate in celebration of Indian independence, he was busy controlling the post

partition communal violence Gandhian activists such as Vinoba Bhave and Jayaprakash Narayan were involved in the Sarvodaya movement, which sought to promote self-sufficiency amidst India's rural population by encouraging land redistribution, socio-economic reforms and promoting cottage industries. The movement sought to combat the problems of class conflict, unemployment and poverty while attempting to preserve the lifestyle and values of rural Indians, which were eroding with industrialization and modernization. *Sarvodaya* also included Bhoodan, or the gifting of land and agricultural resources by the landlords (called zamindars) to their tenant farmers in a bid to end the medieval system of zamindari. Bhave and others promoted Bhoodan as a just and peaceful method of land redistribution in order to create economic equality, land ownership and opportunity without creating class-based conflicts. Jayaprakash Narayan also sought to use Gandhian methods to combat organized crime, alcoholism and other social problems.

5. Strategy for Rural Development:

- Antidote to Environmental Problems
- Sustainable
- Self Sufficiency:
- Small is Beautiful:
- Fighting Global Menace:
- Universalization of Primary Education:
- Empowering Women:
- Communal Harmony:

By following these points and Gandhian thoughts we can develop the rural society as well.

Conclusion:

With Gandhism as a way of life, that is, with a Gandhian socio-economic system, the West so far has been concerned only rarely. By and large, its interest in Gandhism and non-violent techniques has been experimental in nature and approach. By virtue of its all-embracing scope and radical nature, the Gandhian vision is an alternative to the two dominant world-views today: the liberal democratic and the Marxian. The one question about Gandhism and our times is, therefore, simply this: Can Gandhism work as the new world-view? Is there a possibility of a radical change in the orientation and structure of

contemporary society? Can we hope for metanoia? Standing at the brink of an abyss, the next step lies not forward but backward. Did Gandhi then want to put the hands of the clock back? No, he wanted to set them to another noonday. There is need to bridge the gap between education and life by drawing upon the cultural, social and vocational potentialities of the students and to make education 'life centered'.

REFERENCE

- ⇒ L. M. Singhvi, M. R. Rai and Ramakrishnan (Eds)' Nani Palkiwala-selected works" Viking, Bhawan's Book University, New Delhi, pp-238-243.
- ⇒ Kumarappa, Joseph Cornelius (1951). *Gandhian economic thought*. Library of Indian economics (1st ed.). Bombay, India: Vora. OCLC 3529600. Retrieved 7 August 2009.
- ⇒ Narayan, Shriman (1970). *Relevance of Gandhian economics*. Navajivan Publishing House. ASIN B0006CDLA8.
- ⇒ Bhabani Bhattacharya, Gandhi the Writer, p.226 (See Nayak H. M, 'Welcome Speech" National Seminar on Gandhiji in Indian Literature, Mysore, 1971)
- ⇒ Krishna Kripalini, Modern Indian Literature, p.79 (See Nayak H. M, 'Welcome Speech" National Seminar on Gandhiji in Indian Literature, Mysore, 1971)

Contents

Research Zone India, Vol. V Issue -(2) March - 2017

SCIENCE

- 1 Punita Virani Dr. R.C.Jadeja ⇨ The New Development Of Cad In Embroidery

ARTS

- 4 Megha Joshi (Economics) ⇨ બાગાયતી પાકોમાં સંગ્રહ વ્યવસ્થા અને વેચાણવ્યવસ્થાનું આર્થિક વિશ્લેષણ - (ભરૂચ જિલ્લાના સંદર્ભમાં એક અભ્યાસ)
- 7 Amit Galani (Economics) ⇨ ભારતમાં ઓપરેશન ફલડ યોજનાનો એક અભ્યાસ
- 9 Digvijaysinh B. Gohil (History) ⇨ ભાવનગર રાજ્યની ઐતિહાસિક પૃષ્ઠભૂમિ
- 12 Ritaben Upadhyay (Hindi) ⇨ भ्रष्टाचार :- એક અભ્યાસ
- 15 Shakuntala M. Makwana (Hindi) ⇨ जातीवाद :- એક અભ્યાસ
- 19 Dr. K. M. Prajapati (Hindi) ⇨ युवा असंतोष : कारण व निवारण :- એક અભ્યાસ
- 22 Dr. R.S. Patel (Gujarati) ⇨ મધ્યકાલીન લોકસાહિત્ય
- 25 Dushuant P. Vyas (Sanskrit) ⇨ राष्ट्र की एकतामें वैदिक संस्कृति का योगदान

LAW

- 27 Dr. Rajesh S. Vyas ⇨ Independence Of Judiciary – A Critical Appraisal
- 32 Shishir Trivedi Dr. J.A. Pandya ⇨ આગામી સમયમાં વિસ્વશાંતિ અને માનવ અધિકારનાં સંરક્ષણમાં ભારતની ભૂમિકા:
- 34 Ankitaben Upadhyay ⇨ Women Workers

EDUCATION

- 36 Neha Sinh ⇨ पाठ्य पुस्तक की समझ में ग्रंथालय अध्ययन की भूमिका का अध्ययन

PHYSICAL EDUCATION

- 39 Vasava Gaytri N. ⇨ Sports Medical Care And Doping In Sports
- 42 Dharmesh G. Patel ⇨ Comparison of selected anthropometric and physical fitness variables between offensive and defensive players of kho-kho
- 44 Tandel Jignesh J. ⇨ Effect Of Circuit Training On Speed, Agility, And Cardio Respiratory Endurance Of Handball Players
- 46 Dr. Lalit Baraiya ⇨ The Place Of Sport e The Ba1Tte For Ini Tourist : A Figurational Persptive Of The Development Of Sport Tourism
- 49 Jayesh V. Patel ⇨ 6sport Balls: Properties And Quality - A New Concept
- 51 H.R. Varu ⇨ Bidding for the tokyo 2016: selling or marketing?
- 53 K.H. Hirani ⇨ Status Of Women In India

PHYSICAL EDUCATION

56	B.N. Kaneria	⇒ An Analysis Of Sport Management Internships: A Qualitative Study
59		
60	Mukesh Chehla	⇒ Sports Policy
63	Hasmukh J. Makwana	⇒ Risk Management Practices Of High School Principals
66	Ishvarbhai V. Damor	⇒ A Study Of Kabaddi In Yoga Sport
	Mayurdhvajsinh I. Jadeja	⇒ Factors Influencing Stride Length During Sprinting Speed

---

RURAL STUDY

70	Jyoti Ka Patel	⇒ Role Of Baps Sanstha In Flood Mitigation
	Prof. Sunita Nambiyar	⇒ Relevance Of Gandhian Thought On Rural Development In Contemporary Era
75	Priti Konkani	